
Claudio Pavone*

Državljska vojna

1. Dejstvo, da je tema državljanske vojne na simpoziju, ki je posvečen Italijanski socialni republiki, samo predmet nekega referata, ne pa temeljna tema celotnega srečanja, je treba pripisati odporom in odklanjanju rabe besede državljanska vojna za boj med rezistenco in RSI (Italijanska socialna republika) s strani antifašistov, pri čemer so ta izraz sprejeli in ga v polemikah obilno uporabljajo prav fašisti.¹

Zato bom skušal najprej popisati razloge, ki so privedli do takega položaja, ki je nedvomno paradoksalen, zakaj redko se zgodi, da bi zmagovalci državljanske vojne same te vojne ne vključili s ponosom med svoje *res gestae*, marveč jo prepustijo spominu premagancev. Drugič bom na kratko osvežil spomin na nekatere poteze, ki karakterizirajo dogajanja v Italiji v letih 1943 do 1945 in ki po eni plati opravičujejo uporabljanje kategorije državljanska vojna v fašistični terminologiji, po drugi pa omogočajo razlago premika te kategorije na drugo stran, kakor jo uporabljam sam. Pri tem se bom seveda skliceval tudi na argumente, ki so izrecno in tudi širše obravnavani v drugih referatih tega simpozija; temu se skoraj ne morem izogniti, zaradi obče interpretacijske vrednosti te kategorije, ki jo je treba po mojem mnenju, kakor sem dejal, pripisati »državljski vojni«.

2. Najprej moramo povedati, da ima sintagma »državljska vojna« v občih zavesti tako zelo negativno in zastrašujočo konotacijo, da moremo pojav, na katerega se ta zavest nanaša, zvesti na postopek, ki ga kolektivna zavest pogosto uporabi za to, da bi pokopala, ali pa da bi vsaj poskusila pokopati to, kar jo straši. K temu je treba dodati še povezavo, ki skoraj avtomatično nastane med državljansko vojno in revolucijo: leta 1789, leta 1917, Španija (spomin nanjo je v letih 1943—45 prisoten pri obeh straneh) in nazadnje še Grčija s svojo dolgotrajno državljansko vojno, ki je izšla prav iz vstaje in za katero se italijanski komunisti postavljajo, da so se ji bili zmožni v Italiji ogniti.

* Autori vari, *La Repubblica sociale italiana 1943—45*, (Atti del convegno, Brescia 4—5 ottobre 1985), ured. Pier Paolo Poggio, *Annali della Fondazione »Luigi Micheletti«*, Brescia 1986.

¹ Glej G. Pisano, *Storia della guerra civile in Italia (1943—45)*, Milano, Ed. FPE, vol. 3, 1965—66.

V eksorcizmu zoper državljansko vojno so Francozi uporabili izraz *guerres franco-françaises*, da lahko tej pripišejo vse oborožene ali neoborožene spopade, ki so razdelili njihov narod, vsaj od velike revolucije dalje. V tej zvezi so zapisali, da: »Une grande partie de l'opinion — qui a subi plus qu'elle n'agi entre 1940 et 1944 — n'a qu'un désir, oublier, c'est-à-dire refouler le traumatisme. Au contraire les mémoires 'engagés' n'ont de cesse de 'sublimier' les combats du passé.«²

»Večji del mnenja javnosti — ki je v letih 1940—44 bolj prenašala kot sodelovala — nima druge želje kot pozabiti, se pravi, potlačiti travmo. Nasprotno pa se 'angažirani' duhovi nenehno trudijo, da bi 'sublimirali' bitke iz preteklosti.«

Prav tako lahko rečemo za Italijo, kjer se soočamo z dejstvom, da je za obdobje 1940—43 dosti manj spominov kot za leta 1943—45, ker je bilo takrat dosti manj »angažirancev«. V memorialistiki in v esejistiki obeh teh dveh obdobjih in tudi v sočasnih virih je bila sintagma »državljanska vojna« (pozneje bom navedel primere) veliko manj cenzurirana kot pozneje. Zato bi lahko predmet pričujočega diskurza lahko preformulirali v: pregled evolucije mišljenja in zadržan Italijanov — bolj ali manj učenih, političnih, angažiranih ali obrobni — o najbolj travmatičnih dogodkih njihove polpretekle zgodovine. Ali podrobneje: prikaz načinov interpretacije in prezentacije antifašizma in rezistence s strani tistih strank — tudi tistih, ki so se najbolj branile izraza državljanska vojna — ki so v italijanskem ustavnem loku (»l'arco costituzionale«) dobile svojo legitimacijo prav iz antifašistične enotnosti, izhajajoče iz »ceelenovcev«, ki je predstavljala zmagovito opozicijo fašizmu (in ne le Nemčiji).

Za namene pričujoče razprave se lahko omejimo le na nekaj kratkih pripomb. Predvsem je treba omeniti, da je prišlo do prehoda fašizma v republiko tako, da so ostali nedotaknjeni nekateri institucionalni kanali, katerih kontinuiteto je nehote omogočila sama Italijanska socialna republika (RSI), ki je kot administracijski aparat dvajset mesecev bolje ali slabše igrala največjo vlogo v Italiji.³ Če bi znova pregledali razpravo o legitimnosti in veljavnosti norm, ukrepov in stališč RSI in bi kot posledico tega raziskali zakonodajo in administracijsko in juridično prakso, ki iz nje izvirata, bi zlahka zasledili številne razloge, zaradi katerih je bilo težko odkritosrčno priznati, da se je v Italiji bila državljanska vojna. Omejil se bom na navedbo drastičnega zaključka, do katerega se je dokopal pravnik, ki se je med zadnjimi ukvarjal s tem vprašanjem: šlo je za »manjko priznanja pravne legitimnosti poverjenih (bolje bi

² Glej posebni zvezek, št. 5 (januar—marec 1985), Vingtième Siècle, v ured. Institut d'histoire du temps présent in v njem prispevek H. Rousse, Vichy, le grand fossé, str. 55—79 (cit. odlomek je na strani 73), ki je izšel v Rivista di storia contemporanea, XIV (1985), str. 587—621. Uredniki posebne izdaje pripominjajo (prim. str. 4), da je Stanley Hoffmann v eseju, objavljenem leta 1968 v The Journal of Modern History v zvezi s Collaborationism in Vichy France zapisal, da se Vichyja in kolaboracionizma ne sme razlagati z vidika francosko-nemških odnosov, marveč s stališča odnosov franco-françaises.

³ Prim. paragraf 'La RSI come canale di continuità', v C. Pavone, La continuità dello Stato: istituzioni e uomini, v AA. VV., L'Italia 1945—48. Le origini della Repubblica, Giappichielli, Torino 1974.

bilo reči opravljenih) akcij v primeru državljanske vojne«, ali bolj splošno — »na formalnem juridičnem področju ni bilo normativa, ki bi upravičeval osvobodilni boj«. ⁴

Seveda pa ni šlo samo za pravno vprašanje. Mimo splošnega položaja po drugi svetovni vojni je obstajala realiteta številnih Italijanov, ki jim je bila državljanska vojna docela tuja, ker so živeli v Sredozemlju, ali pa so jo spoznali s privzemom vladavine RSI oziroma z uklonitvijo tej vladavini, bodisi z duhovno privrženostjo bodisi brez nje.

Ko je vladajoči razred, da ne bi prepustil monopola strankam leve, začel izrecno priznavati lastne korenine v antifašizmu in rezistenci — to se je godilo ob koncu petdesetih let, zlasti pa po Tambronijevi vladi — si je, kot primerjavo, izbral za uradno interpretacijo rezistence nacionalni in vojaški vidik, kolikor je bil naperjen proti Nemcem, in to v tolikšni meri, da je postal ta vidik skoraj edini. Tako se je zgodilo, da so uradna proslavljanja z veseljem prepustili obrambnemu ministrstvu in da so bile vojaške formacije države južne Italije priključene k partizanskim, s čimer je prišlo do zamešanja dveh docela različnih izkušenj.

Hkrati pa so ostale stranke leve, ki so hotele ohraniti strogo antifašistični značaj odporniškega gibanja, ujete v rigidno in kanonizirano vizijo enotnosti, za katero naj bi bila 'naravna' dva sovpadajoča motiva — narodno domovinski in politično antifašistični — ki pa sta, nasprotno, predstavljala v tej povezavi enega najbolj kompleksnih vozlov zgodovinske izkušnje, seveda ne le italijanske. Ko pa je iz gibanja 1968 izpeljana nova leвица poskusila razbiti to varno enotnost — na demonstracijah so vzklikali »rezistenca je rdeča, ne demokrščanska« — je bila ločitev teh dveh elementov preostra, zlasti poudarek, ki ga je dobilo »rdeče«, in tako je prišlo do prenosa pojma državljanska vojna, v kateri so si stali nasproti fašisti in antifašisti, v razredni boj, se pravi, v spopad med lastniki in proletarci. Kakor je znano, so najbolj dogmatično delujoče tendence prišle do zaključka, da je bil delavski razred — Razred — za državljansko vojno med fašisti in antifašisti in nujno tudi za domovinsko vojno med Italijani in Nemci v bistvu in po pravici nezainteresiran.

Morda bi lahko izpeljali skupno potezo stališčem, ki na različne načine odklanjajo pojem državljanske vojne. Zdi se, da je ta linija prav v nezmožnosti priznanja, da je bila tudi RSI del zgodovine naše dežele in da italijanski fašisti, zoper katere so se borili italijanski antifašisti, niso bili iz pekla privršali fantazmi. Nasprotno: bili so osovraženi prav zato, ker so bili tudi oni Italijani. Tu smo priča eni karakterističnih črt državljanske vojne, ki se je razvnela med drugo svetovno vojno in je bila kasneje prenešana v kategorijo »narodno osvobodilne vojne«. Notranji sovražniki so bili predmet posebnega odpora prav zato, ker so bili sonarodnjaki; toda ta odpor je tako globok in popoln, da izniči samo nacionalno identiteto notranjega sovražnika, identiteto, zaradi katere je namreč postal tako nepopravljivo osovražen. Morda bi religiozna kategorija »renegata« lahko pomagala razložiti ta pojav, ki ga srečamo tudi v Jugoslaviji,

⁴ Prim. G. Neppi Modona (ured.) Giustizia penale e guerra di liberazione, Angeli, Milano 1984, str. 29 in 30. O neupoštevanju določil, ki jih je izdal CLN, v italijanski zakonodaji, prim. C. Pavone. Tre governi due occupazioni, v Italia contemporanea, št. 160 (spt. 1985), str. 76—79.

kjer je bila večkratna neusmiljena državljanska vojna popolnoma razvidno dejstvo, pa ga vendar niso nikoli imenovali s tem imenom.⁵

Torej ni slučaj, da so za enega redkih nefašističnih piscev, ki so v novejšem času odkrito pisali o državljanski vojni, v recenziji označili njegov spis s »tudi Salò je naša zgodovina«.⁶ Če pa stojimo sredi zgodovine, moramo nujno vrniti obema stranema njuno realno fiziognomijo; samo s tem se izognemo instrumentalnim posplošitvam in napačnim poravnavam, ki ne delajo časti mrtvim z obeh strani, zlasti ne njim, ki jim odvzamemo identiteto njihovega življenja.

Če torej odklonimo stališče, da »državljanske vojne ni bilo«, kakor se je na kratko izrazil katoličan, ki je v njem sam sodeloval, pozneje pa postal zgodovinar⁷ (k posebnim težavam, ki jih imajo s tem konceptom katoliki, se bom še povrnil), če moramo pristati na to, da je Carlo Galante Garrone leta 1947 zapisal, da se je bila »krvava državljanska vojna«,⁸ pač ne moremo sprejeti mnenja, da je šlo za nesporazum oziroma »zmoto«. Naj se sliši še tako čudno, vendar je ta izraz, čeprav v navednicah, uporabil Togliatti v spisu iz leta 1947 o Moralni krizi mladih Italijanov:

»Če je bil v vojni med obema stranema prepad in se je prelivala kri, to še ne pomeni, da med nami in enim delom tistih, ki so se bili proti nam, ni bilo tistega, čemur bi rekel — če ta beseda ni neustrezna za tako globoko politično in socialno dejstvo — »zmota«.⁹

Brezobzirnost komunističnega voditelja je znana; sicer pa v spisih, ki so zbrani v njegovih Delih za leta 1944—1955 nisem, če se ne motim, nikjer zasledili besede »državljanska vojna«. Čeprav bi bile Togliattijeve besede, če bi se nanašale le na čas pred 8. septembrom, in sicer za mlade antifašiste, ki nikoli niso bili na drugi strani, deloma lahko celo resnične, saj je Italo Calvino dal partizanu Kimu v usta naslednje besede: »Zadošča malenkost, napačen korak, vzgib duše, pa se znajdeš na drugi strani.«¹⁰

In prav to »malenkost«, ki lahko ustvari prepad, je treba razložiti. Razložiti jo je treba skupaj z zagrizenostjo obeh strani, da sta vztrajali pri posledicah svoje izbire v boju, katerega izid je bil že vnaprej določen (verjetno tudi za številne fašiste, ki so do zadnjega trenutka verjeli v tajno orožje, ki da ga pripravljajo v Nemčiji). Argument, ki ga je uporabil René Rémond, da bitki za Vichy in rezistenci ni mogoče reči državljanska vojna, torej ne more veljati ne za Italijo in tudi ne za Francijo. Po mnenju francoskega učenjaka bi morala državljanska vojna imeti »un rapport de force relativement équilibré« — resnično uravnoteženo razmerje moči — rezistenca pa je leta 1944 uživala že simpatije

⁵ V pogovoru z Milico Kacin-Wohinz (1985).

⁶ Prim. G. Bocca, La Repubblica di Mussolini, Laterza, Bari 1977; in recenzija N. Tranfragle v La Repubblica, 20. 2. 1977.

⁷ Prim. E. Gorrieri, La Repubblica di Montefiorino, Per una storia della Resistenza in Emilia, Il Mulino, Bologna, 1966, str. 712.

⁸ Prim. C. Galante Garrone, Partigiani e CLN davanti ai tribunali civili, v Il Ponte, III (1947), str. 1054.

⁹ Glej P. Togliatti, Opere, V, 1944—1955, ured. L. Gruppi, Ed. Riuniti, Roma 1984, str. 105.

¹⁰ Prim. I. Calvino Il sentiero dei nidi di ragno, Einaudi, Torino 1964, 146 str.

večjega dela Francozov.¹¹ Sam menim, da pri tej presoji ni mogoče izhajati iz kriterija številčnosti, posebej zato ne, ker je številčnost, kakor je bilo v Franciji od 1940 do 1944, podvržena naglim spremembam.

Priznati pa moram, da bi z večjo gotovostjo lahko uporabili izraz »državljska vojna«, če bi na jugu Italije prišlo do fašistične gverile.¹² Le občasni pojavi ali manjše število posameznih domačih fašistov, ki so ob umiku ostali na kraju samem ali pa so bili poslani s severa, ne opravičuje take sodbe.¹³ Pretirano, če ne že kar izmišljeno pa se pojavlja ta paradigma v propagandi RSI. Tako na primer v spisu, ki naj bi ga bil napisal na sever prebegli Sicilijanec in v katerem je popisan nastanek neke odporniške skupine na italijanskem jugu; v drugem podobnem članku pa že naslov opozarja: »Fašizem v okupirani Italiji je dvignil orožje.«¹⁴

Dejstvo je, da je postal odpor na severu eden kanalov, iz katerih je izvirala državljanska vojna, na jugu pa je bilo geslo »ne bomo začeli«¹⁵ predvsem odraz utrujenosti, nezaupanja in tujstva do nove protinemške domovinske vojne in do tistega, ki jo je oznanjal. To geslo naj bi kazalo nostalgijo ali, še bolje, umazane nagibe do fašizma; nikakor pa ni bilo izraz hotenja, prijeti za orožje proti kraljevi vladi in zaveznikom. Treba je še dodati, da priča to neravnotežje med severnim in južnim položajem o dejstvu, da državljanska vojna ni potekala toliko med jugom kraljevine in RSI kot med fašisti in antifašisti, in da se je torej odvijala samo na ozemlju, na katerem sta bili prisotni obe strani. To dokazuje tudi dejstvo, da sta se tako severna kot južna vlada izogibali direktnemu spopadu rednih vojska na gotski črti.

3. Da bi razumeli obojestransko zagnanost (mislim seveda na prepričane militante obeh strani), moramo najprej podati nekaj zelo splošnih opazk.

Uporniki, ki so tvegali, glede na dolžino ne pa na izid vojne, (zaradi tega individualno tveganje seveda ni bilo nič manjše), so opozarjali na to, da morajo tako posamezniki kot ljudstvo »pomagati usodi«, ki jim je pri poteku vojne naklonjena, s čimer si bodo to usodo šele tudi zaslužili.¹⁶

Državljsko vojno med fašisti in antifašisti moramo razumeti tudi kot neko vrsto rekapitulacije in končnega obračuna v igri, ki se je začela med leti 1919 in 1922. V tej zvezi je značilna obnova ideje rdečega dvoletja, katere nosilci so bili nekateri starejši uporniki in ki je očarala veliko mladih. Tiste čase je nek toskanski garibaldinec povedal, da so bili to:

¹¹ Prim. R. Rémond *Le progres du consensus*, v *Vingtième Siècle*, str. 127.

¹² V pogovoru s Tim Masonom (1985).

¹³ Glej kratek spis G. Conti *La RSI e l'attività del fascismo clandestino nell'Italia liberata dal settembre 1943 all'aprile 1945*, v *Storia contemporanea*, X (1979), str. 941—1018.

¹⁴ Katalog fundacije *Il Fondo della Repubblica Sociale italiana* pri *La Fondazione Luigi Micheletti*, ured. D. Mor in A. Sorlini, Brescia 1985, št. 1141 (*Rifrapa* pripoveduje 10. 11. 44; že objavljeno v »*Repubblica fascista*«), št. 1197 (*Edizioni Erre*, Mil. 1945). Tudi št. 1145, letak *Lettere censurate*.

¹⁵ Glej v eseju Enzo Forcella, posvečenem M. Occhipinti *Una donna di Ragusa*. Feltrinelli, Milano 1957 in AA. VV. *L'altro dopoguerra*. Roma e il Sud, 1943—45, ured. N. Gallerano, Angeli, Milano 1985.

¹⁶ V pogovoru z Vittorio Foa (1985).

»... srečni trenutki, najlepši v mojem življenju, ko sem živel s svojim oddelkom v idealnem okolju, kjer smo bili, kakor je posrečeno rekel železničar Bonazzi, vsi za enega, eden za vse, kakor v letih 1919 do 1922, se pravi, takrat, ko svoboda ni bila pravlјica, temveč živa resničnost.«¹⁷

Flamigni in Marzocchi govorita o občinah, ki so se s ponosom spominjale, da fašistov niso spustili čez bojno črto; navajata tudi primer iz San Leonardo di Forlì, ki je bil središče odpora in sedež CLN, partizanskih komand in organizacij KPI.¹⁸ Ko je za Veliko noč 1945 tamkajšnji župan pozval prebivalce k pomiritvi, so Zaščitne skupine žena odgovorile, da so bratsko vojno proti delavcem sprožili fašisti že pred dvajsetimi leti in da je »zelo lahko« klicati k spravi zdaj, ko se bliža ura obračuna.¹⁹ Stari torinski delavci so še zdaj v intervjujih za neko zgodovinsko raziskavo v spominu združevali čas 1919—21 z obdobjem 1943—45. Zgodovinarka, ki jih je spraševala, je izjavila, da ne gre le za spomin na dvajsetletje, pač pa da je to »zagotovo že interpretacija zgodovine, način rezoniranja kot odkup od poraza.«²⁰

Tudi fašistični mit o vrnitvi k izvoru je možno brati tako v programskem kot v nostalgичnem ključu; prav tako je mogoče videti poudarjanje vloge komunistov kot hujskačev na državljansko vojno (ki ga najdemo še danes v zgoraj omenjeni Pisanójevi Zgodovini) zunaj taktičnih vidikov in le kot pokazatelj prastarega izziva glavnemu sovražniku, ki bi brez njega fašizem tvegala izgubiti identiteto. Kapetan Alberto Tombari je 25. oktobra 1944 napisal duceju naslednje besede, s katerimi je sintetiziral stališče številnih fašistov RSI:

»Izdaja nam je, poleg mnogih nesreč, omogočila tudi pozlatitev velikih idej fašizma in osvojitve ljudske duše v tej Drugi revoluciji.«²¹

Podobno se je izrazil tudi Jens Petersen v zvezi z leti 1919 do 1922:

»V bojni in vojni mitologiji fašizma sta vojna in državljanska vojna sklenila nerazdružno pogodbo.«²²

Definicija državljanske vojne je za leta 1919—1922 res vprašljiva, čeprav so jo osvojili takrat in kmalu potem socialisti, komunisti in fašisti; tudi sam Petersen glede tega ni povsem prepričan, ko upošteva »enostransko distribucijo razlogov za nasilje«. Adrian Lyttelton pa je poudaril, da je bilo fašistično nasilje organizirano, socialistično pa ne.²³

¹⁷ Poročilo (s. d.) s podpisom De Gaudio o dogodkih v »Casone dei ferrovieri« med osvobodilnimi boji za Firenze (ISRT, Fondo relazioni ufficiali delle formazioni partigiane, b. l., Firenze, s. f. divisione Garibaldi Potente, isn. XXII bis, brigata Vittorio Sinigaglia).

¹⁸ S. Flamigni, L. Marzocchi, *Resistenza in Romagna. Antifascismo, partigiani e popolo in provincia di Forlì*. La Pietra, Milano, 1969, str. 230.

¹⁹ Prim. A. Bravo, *La repubblica partigiana dell'Alto Monferrato*, Giappichelli, Torino 1964, str. 230.

²⁰ Prim. L. Passerini, *Torino operaia e fascismo*, Laterza, Bari 1984, str. 76.

²¹ ACS, RSI, SPD, *Cart Ris.*, b. 24, fasc. 165.

²² Prim. J. Petersen, *Il problema della violenza nel fascismo italiano*, v *Storia contemporanea*, XIII (1982), str. 990.

²³ J. Petersen *ibid.* in A. Lyttelton, *Fascismo e violenza: conflitto sociale e azione politica in Italia nel primo dopoguerra*, *ibid.*, str. 978.

Vendar sta prav spomin na vse prelahke skvadristične zmage iz let 1920—22 in presenečenje nad ugotovitvijo, da je bilo to pot tudi antifašistično nasilje organizirano in da so se antifašisti borili, napeljale republikanske fašiste, da so podivjali zoper sovražnika.

Seveda pa nas tudi sklicevanje na formulo obračuna (ki jo je uporabil tudi Rousso v že omenjenem eseju o Vichyju, zlasti v zvezi z antidreyfusovci, sovražniki ljudske fronte in obrekljivci načel iz 1889) ne sme zavesti, da bi prezrli podatke in aspiracije po novem, ki so karakterizirale tiste sile, ki so kvalificirale revolucionarno geslo. Prav tako ne smemo pozabiti, da je bil odnos med antifašizmom dvajsetih let in rezistenco odnos mirne kontinuitete, ki pa je nosil v sebi ogromna generacijska soočanja. Vsekakor pa je res, da so fašisti v Italiji veljali za silo, ki zavira razvoj novega; zato je hotela rezistenca obračunati s fašizmom kot takim, z avtohtono silo, ki ji za pridobitev in uporabo moči ni bilo treba čakati na prihod nemških tankov, kakor so morale čakati enake sile v Franciji.

Fašisti RSI so bili osovraženi predvsem kot simboličen koncentrat dvajsetletnih žalitev italijanskega naroda. Nedvoumni, popolni in dokončni poraz fašizma so kot nujno premiso za prehod v fazo preseganja same antiteze fašizem-antifašizem videli šele pozneje, čeprav so postavili nekateri to podmeno že tedaj. Naj za vse te primere navedem samo enega, in sicer znano »nenasilnega« Alda Capitinija, primer, ki bi ga bilo treba obravnavati posebej:

»Beseda ‚antifašist‘ bo nemara nekega dne prav tako nepotrebna in odveč kot beseda ‚fašist‘. Razen v enem primeru: če se bodo ostanki fašizma spet pojavili znotraj novih političnih razvrstitev.«²⁴

Potrditve tega lahko najdemo v dejstvu, da je odporniški tisk na najrazličnejše načine skušal zelo na kratko opraviti z dolgo dobo fašizma (zlasti z njegovim izvorom, »naravo« in vojno katastrofo), na nevojaški ravni pa se ni ali se skoraj ni izrecno ukvarjal z RSI. Republikanske fašiste vidimo kot simbol in potrditev in morebiti kot skrajni primer tega, da fašizem ni samo njegov najbolj upadljivi in predrzni del — (tako se je na primer izrazil list »Giustizia e libertà«, patriotično glasilo Kocijskih alp).²⁵

Slednjič bi morali ugotoviti še, ali so se v državljanski vojni v Italiji v letih 1943—1945 pojavljali razkoli, zamere, stara maščevalnost, antagonistične koncepcije italijanskega človeka, ki presegajo samo opozicijo fašizem-antifašizem in ki bi lahko pripomogli k razumevanju odstopanj, ki so vodilo našega diskurza.

V sestavku z decembra 1943 je Riccardo Lombardi trdil, da »leto 1922 ni nič drugega kot ponovitev leta 1898, ustrezno prirejena za ta spremenjeni čas«.²⁶ To je iztočnica, ki vodi v zgoraj omenjeno smer in ki se veže na temo korenin in predhodnikov fašizma v Italiji, začenši z znamenitimi besedami

²⁴ Prim. A. Capitini, *Prime idee di orientamento*, Perugia 1944 (članek je bil napisan za COS, Center za socialno orientacijo, ki ga je bil sam ustanovil).

²⁵ Članek I nostri nemici, junij 1944, nav. v M. Giovana, *Storia di una formazione partigiana*, Einaudi, Torino, s. 102.

²⁶ R. Lombardi, *Il partito d'azione. Cos'è e cosa vuole*, ponovno natisnjen v maju 1945, str. 8.

Giustina Fortounata: »Je to revolucija? Ne, to je odkritje.« (Besedna igra: rivoluzione-rivelazione — op. prev.)

Obe strani, ki sta se spustili v državljansko vojno, sta se namreč kosali tudi za bližnjo preteklost nacije, zlasti za risorgimento (preporod). Nič novega ni, da so bile različne interpretacije procesa oblikovanja nacionalne enotnosti uporabljene kot orodje političnega boja. Toda v obdobju 1943—1945 je bilo konec razkola enotnosti preporodovske tradicije kot instrumenta »nacionalizacije« italijanskih množic. Obe strani sta se sklicevali na velike osebnosti risorgimenta, zlasti na Mazzinija in Garibaldija. In prav zadnji je bil kot največji junak »preporodovske enotnosti« najbolj opazno razdvojen. Da so si ga fašisti prilastili po krivici, ne spremeni bistveno stvari. Treba je, nasprotno, poudariti, da se sklicevanje na preporod nanaša zlasti na nacionalno domovinsko čustvo (skoraj izključno pri fašistih) tega gesla, pri članih odporiškega gibanja pa tudi na splošna načela — svobode, pravice, bratstva med narodi itd. Za obe strani velja, da nista bili zmožni priznati, da je imel tudi risorgimento močne poteze državljanske vojne, zlasti v najbolj popularnem dogodku — ekspediciji tisočerih, v kateri so se bojevali izključno Italijani zoper Italijane. Surova izkušnja sedanje državljanske vojne očitno ni zadoščala, da bi docela prežela pomirjujočo vizijo preteklosti, ki je postala kljub temu instrument zdaj že krvave bitke.

Treba je samo še dodati, da je tedaj dobila že sama beseda »fašist« pomen, ki je daleč presegal konkretno in specifično zgodovinsko izkušnjo fašizma. Tako je dobila ta beseda izredno močno simbolično vrednost, ki označuje neko človeško vrsto (ne le italijansko, v tem smislu ta pojav presega pravkar omenjenega) z negativno konotacijo. Partizane, ki so se bili spridili in počenjali kriminalna dejanja, so njihovi tovariši kaj hitro imeli za »fašiste«. ²⁷ Da se je beseda »fašist« kot zmerjavka obdržala in da so jo rabili vsevprek za javno in zasebno sramotenje, je še en vpogled v to, kako se je njena semantična vsebina razširila čez vsako zgodovinsko upravičeno mero, k čemur je največ prispevala prav RSI.

4. Ugotovitev rojstva državljanske vojne navadno spremlja prenos vsake odgovornosti za njen začetek na nasprotnika.

Giorgio Bocca uporabi v tej zvezi prepričljive, vendar nezadostne premisleke:

»Očitno je, da so se prej premaknili antifašisti kot fašisti, najprej pa so se premaknili komunisti: na njih je, da z orožjem dokažejo, da obstajajo Italijani, pripravljeni plačati povratno vozovnico demokraciji; neofašizmu bi, seveda, bolj ustrezal notranji mir kot dokaz ljudskega konsenza in odpovedi.« ²⁸

Nedvomno bi ustrezal. Vendar tako, da bi pustil neporavnane nekatere razloge za ponovno rojstvo fašizma in za njegov, iz lastne notranjščine zrasel teren za državljansko vojno.

²⁷ Gl. npr. sintagmo »fašisti in kriminalci«, ki sta jo v resoluciji uporabili I. divizija in 62. brigada garibaldincev (Severna Emilija) 21. dec. 1944 (Nac. Institut za zgod. osvobodilnega gibanja v Italiji in Institut Gramsci, Le brigate Garibaldi nella Resistenza, Feltrinelli, Milano 1979, str. 1257).

²⁸ Prim. G. Bocca, op. cit., str. 97.

Treba je bilo predvsem pregnati občutek frustracije, ki so ga nekateri fašisti vendar morali občutiti ob neslavnem razpadu režima. Na vprašanje »Kako se je moglo zgoditi?«, je bil najbolj pri roki tak odgovor (lectio faciliior), ki je vrgel krivdo na izdajalce, s katerimi je treba obračunati, da bi, predvsem sebi, dokazali, da so še živi. O maščevanju govorijo vsi prvi pozivi, ki sta jih iz Nemčije poslala Pavolini in Vittorio Mussolini takrat, ko je bil duce še zaprt na Gran Sassu; eksemplarično kaznovanje »izdajalskih barab« je Mussolini osebno predvidel v govoru po radiu kmalu po prihodu v Nemčijo.²⁹

Izdajalci, ki jih je bilo treba kaznovati, so bili zlasti člani Velikega sveta (Gran Consiglio), za katere je pozneje poskrbel proces v Veroni; toda krog je bil še širši, zajemal je vse, ki so se bili obrnili po vetru in vse tiste, ki so v dvajsetletju okrnili fašistično zmago. Kar mimogrede so se znašli na teh pozicijah tako stara garda kot mladeniči. Ker pa se je kaznovanje hierarhov pokazalo kot »fingirani teror«,³⁰ se je krog kaznovancev še in še širil, tako da je na koncu tendenčno zajemal italijansko ljudstvo v celoti, ljudstvo, v čigar imenu je bilo maščevanje zahtevano. In tako so se elitistične težnje in demagoški populizem, ki so označevali celotno zgodovino fašizma, pokazali v RSI v popolnoma jasnem nasprotju.

Mussolini je navedel nagrobni napis, ki ga je Carlo Dossi posvetil Crispiju:

»Francesco Crispi /pogumen mož, je sanjal/ o veliki Italiji /in je v Italijanih poskušal vžgati/ zavest o lastni vrednosti. /Množica pa mu je odvrnila/ da hoče ostati majhna in podla. /Tako je med tolikerimi prostovoljnimi Pigmejci/ podoba Crispija zrasla do neba.«

»Ta epigraf«, je komentiral duce, »nam vrača moč za današnji čas.«³¹ Za kontrapunkt lahko navedemo trditev, ki je zapopadena v nekem komunističnem pozivu:

»Mi nismo narod strahopetcev in lenuhov in nimamo hlapčevske duše.«³²

V soglasju s svojim ducejem je nek dvaindvajsetletni fašist zapisal takole:

»Najhujša Mussolinijeva napaka je bila, da je precenjeval svoje ljudstvo [to je ljudstvo, ki] ne mara trpeti, da bi postalo veliko, močno in bogato.«³³

Drug fašist pa se je izrazil tako: »Prišla bo ura sodbe in obračuna.«³⁴

²⁹ Prav tam, str. 14—25.

³⁰ Izraz je uporabil G. Bocca, op. cit., str. 124—27.

³¹ Iz listin Segreteria particolare del duce, RSI, Carteggio riservato, v T. M. Mazzatosta, Educazione e scuola nella Repubblica sociale italiana, v Storia contemporanea, IX (1978), str. 91.

³² Il partito comunista al popolo italiano, stpe. 1943, v Il comunismo italiano nella seconda guerra mondiale. Relazione e documenti presentati alla direzione del partito al V congresso del Partito comunista italiano, Uvod G. Amendola, Ed. Riuniti, Roma 1963, str. 216.

³³ Dnevnik Ottavio Rocchi, ki so ga 1944. ustrelili partizani v Parmensu: prim. Lettere dei caduti della RSI, ured. Associazione nazionale famiglie dei caduti e dispersi della RSI, Borghese e Cirrapico editori associati, Roma 1975, str. 24. Opraviti imamo z značilno fašistično težnjo po mimetiziranju nasprotnikov, kolikor je le mogoče; zato je na ovitku naslov spremenjen v Lettere dei condannati a morte della RSI.

³⁴ Pismo z dne 17. 11. 1944 Azelio Pacini (Lettere dei caduti della RSI, cit. str. 177).

Po alarmu za zračni napad je na enem rimskih avtobusov pisalo:

»Mussolinija so vsi izdali! Temu so krivi podleži, ki so izdajali.«³⁵

Z grobstvo, ki je zaradi okoliščin postala patetična, je reški skvadrist, komandant odseka v neki brigadi črnosrajčnikov, naredil apologijo svojega življenja, ki da »se dviga nad sivo množico večine« in dodal:

»Manjšina vlada večini, manjšina dela Zgodovino; večina jo mora prenesti! Raje sem na strani tistih, ki jo vsiljujejo drugim.«³⁶

Ta stališča temeljijo na prepričanju, da Italije ni uničil fašizem, pač pa da je Italija uničila fašizem; to prepričanje namreč še zdaj najdemo na primer v *Storia del fascismo* avtorjev Rautija in Sermontija, ki povzemata po Evoli naslednjo trditev:

»Nismo se bali, da bi preobrnili tezo nekakšnega antifašizma v zatrjevanje, da fašizem ni deloval negativno na italijansko ljudstvo, na italijansko ‚raso‘, temveč nasprotno: prav to ljudstvo, ta ‚rasa‘ je delovala negativno na fašizem.«³⁷

Sicer pa je tudi sam Hitler pri dokazovanju, kolikšna da je nehvaležnost, prišel do tega, da je:

»...zlasti po porazih na vzhodu vedno pogosteje in vedno bolj zagrenjeno govoril, da bodo morali Nemci podleči, če niso pripravljeni iti za njim na pot zmage.«³⁸

Verjetno najbolj zaskrbljujočo preobrazbo fašistov v nasilneže predstavljajo ljudje, ki so bili pred 25. julijem mlačni fašisti, po 8. septembru pa so odkrili v sebi plamen militantstva. Lekarnar Oreste Millone, ki je postal komisar republikanskega fašija v Droneru in so ga kasneje ustrelili partizani, se prej nikoli »ni odlikoval s posebnim izkazovanjem fašizma, čeprav se je kitil s kvalifikacijo skvadrista.«³⁹ Franco Calamandrei je v svojem dnevniku zapisal:

»N., dobrodušni, prijazni, navidez umirjeni N. je bil med nemško okupacijo Firenc ustreljen skupaj z očetom; ustrelili so ga gapovci (GAP) kot sistematičnega denuncianta Judov SSu.«⁴⁰

³⁵ F. Calamandrei, *La vita indivisibile. Diario 1941—1947*, Editori Riuniti, Roma 1984, str. 142 (7. marca 1944).

³⁶ Pismo Umberto Scramelli materi, 28. oktobra 1944 (*Lettere dei caduti della RSI*, cit. str. 168).

³⁷ J. Evola, *Il fascismo. Saggio di una analisi critica dal punto di vista della Destra, Volpe*, Roma 1984, str. 98; in prim. P. Rauti, R. Sermonti, *Storia del fascismo, I, Le interpretazioni e le origini*, Centro editoriale nazionale, Roma 1976, str. 46—47.

³⁸ Tako je popisal Hitlerjevo »zlovoljnost« K. Hildebrand, *Il terzo Reich*, Laterza, Bari 1983, str. 112.

³⁹ Prim. M. Giovana, cit., str. 70.

⁴⁰ Prim. F. Calamandrei, *Diario*, cit. str. 213 (19. avgusta 1945).

Lahko bi navedli še druge primere.⁴¹ Vendar bom raje opisal sliko, ki jo je Fenoglio narisal za poročnika X, brata partizana Kyra, češ da:

»... med vojno ni bil posebno vnet... A po 8. septembru... se je spremenil, se razvnel in izbruhnil; bil je med prvimi fašisti, med najbolj izrazitimi in krvoločnimi.«⁴²

Zato se torej ni treba čuditi, da so se po 8. septembru na vseh koncih pojavili fašisti spontano, ne da bi čakali vstajenje Mussolinija, ki je bil za nekatere tudi fizično mrtev, in na ustanovitev RSI. Dodati pa je treba, da so poleg teh prvih pojavov manifestacij želje po maščevanju prisotni tudi poskusi pomiritve (ki jih ne smemo zamenjati z oportunističnimi manevri zadnjih mesecev) — kdaj pa kdaj v imenu generacijske solidarnosti med mladimi in včasih zaradi splošnega nasprotovanja kralju in Badogliu, spet drugič pa zaradi utrujenosti in iznemoglosti (kakor se je godilo fašistu iz Forlija, ki je dejal: »Sem jih delil, sem jih dobil, zdaj smo si bot in se ne grem več«).⁴³

Tudi o tej drugi težnji je bilo precej povedanega.⁴⁴ Na tem mestu se bom omejil le na enega manjših pripetljajev, ki prav zaradi svoje majhnosti kaže relativno širino pojava določene izbire med odporom in RSI, pojava, ki ponekod še ni docela raziskan. Več let kasneje je komunist iz Montelupa (Empoli) povedal:

»Prvi fašisti, ki so se v začetku pojavili na sceni, so bili popustljivi in so skušali razumeti nov položaj oziroma so se trudili, da bi se približali nekaterim antifašistom, da bi z njimi sodelovali; sčasoma, ko je bila z nemško podporo ustanovljena RSI, pa so spet privzeli stare metode.«⁴⁵

To pričanje je zanimivo tudi zato, ker individualizira, četudi le približno, trenutek, ko so se nehali poskusi za pomiritev in se je začelo nezadržno drsenje v državljansko vojno. O zavzetju stališč antifašistov do pomiritve bom govoril kasneje. Kar zadeva fašiste, naj omenim direktivo ministra za Ljudsko kulturo Fernanda Mezzasoma z dne 15. oktobra:

»Časopisi naj prenehajo z objavljanjem apelov k pomiritvi in k bratstvu Italijanov. Po petinštiridesetih dneh zastrupljanja javnega mnenja, po škandalih in pridiganju o sovražstvu in lovu na človeka pomenijo take pietistične manifestacije kazalec malodušja in mlačnosti.«⁴⁶

Pri komentiranju pokola v Ferrari je Farinacci v »Il regime fascista« zapisal:

⁴¹ Glej v navedbah G. Bocca, cit. str. 26—26 in 78—79; in v E. Gorrieri, cit. str. 48—49.

⁴² Prim. B. Fenoglio, *Il partigiano Johnny*, Einaudi, Torino 1968, str. 124.

⁴³ Prim. S. Flamigni, L. Marzocchi, cit. str. 116.

⁴⁴ Glej na primer: S. Flamigni, L. Marzocchi, cit. str. 115—18; E. Gorrieri, cit. str. 212—213, G. Bocca, cit. str. 17, 75—77.

⁴⁵ Glej *La resistenza al fascismo a Montelupo nel 1943—44*, pričanje, ki ga je zapisal Giuseppe Romano oktobra 1966 (ISRT, Carte archivi comunali, b. 2, fasc. 11).

⁴⁶ Cit. v E. Amicussi, *I seicento giorni di Mussolini*, Faro, Roma 1949, str. 122.

»Geslo je bilo: oko za oko, zob za zob... Nemara je prevladovalo mnenje, da nimamo moči in poguma, da bi reagirali. Zdaj so spregovorila dejstva.«⁴⁷

Deakin pojasnjuje, kako je kongres v Veroni nakazal odločilni obrat fašistov k državljanski vojni — deloma tudi zato, ker je strankin sekretar Pavolini uporabil represijo proti morilcem federalnega sekretarja Ferrare Ghisellinija in s tem poskušal zvesti fašistični kaos na obseg ene same stranke.⁴⁸

Res je, da si majhna, z vseh vetrov zbrana vodilna skupina RSI ni mogla privoščiti, da bi ogrozila svoj položaj in tisto malo vpliva, ki ga je imela na tisti del prebivalstva, ki ga je plašila institucionalna praznina po 8. septembru. Vrh tega pa si tipično prepričanje fašistov, da množica najbolj sovražni nered, ni moglo kaj, da ne bi sililo vlade RSI k uporabi represivnih ukrepov zoper kršilce reda. To je resnica, čeprav je RSI v isti sapi spravljala v obup drugi obraz fašizma, to je, obraz kaosa (Neumannov Behemonth).

Vlada RSI je poleg tega čutila potrebo, da ne vsaja sumničenj nemškemu zavezniku, ki je v preobleki okupatorja postal bolj zahteven in nezaupljiv. S tega vidika je bila državljanska vojna naslednji zalog nacistični Nemčiji. Nemcem je bilo torej treba dokazati, da se zmorejo fašisti, če že niso zmožni resnega boja zoper zunanjega sovražnika, prav kot fašisti spopasti z notranjim nasprotnikom.

»Ujeli so me samo zato, ker sem bil fašist in brez kakršnegakoli drugega razloga.« Tako je napisal v svojem zadnjem pismu štiridesetletni Andrea Perucini, sekretar fašija iz Ronchija, ki so ga ustrelili garibaldinci divizije Natisone in ki so ga pozneje pohvalili, da se je pred smrtjo vedel dostojanstveno.⁴⁹

Sele ustanovitev Črnih brigad, ki jo je oznanil Pavolini eno leto po 25. juliju 1943, je konstituirala točko zaveze fašistov kot fašistov državljanski vojni. Inicijativa je de facto izhajala iz razpada enot Guardia nazionale repubblicana, ki je bila notranje ogrodje vojske; vendar ta podatek samo še bolj osvetljuje dejstvo, v kolikšni meri so fašisti doumeli, da si bodo morali končni obračun priigrati sami. Tako se je glasil Pavolinijev razglas:

»Vsi regularni člani fašistične stranke od 18. do 60. let sestavljajo možni korpus Črnih srajc.«⁵⁰

Malo pred tem, 27. junija, je Pavolini v pismu Mussoliniju tožil nad »apolitičnimi« muhavostmi Grazianija in govoril o potrebi, da bi se »postavili na teren oboroženih politikov zoper oborožene politike.«⁵¹ Zdaj, 25. julija pa je po radiu javno sporočil svoj koncept:

»Ne zadošča, da se opredeljujemo za Italijo, dokler obstaja še Italija Badoglia in Palmira Togliattija.«

⁴⁷ Članek Dalle parole ai fatti, 17. oktobra 1943 (cit. v G. Bocca, cit. str. 99).

⁴⁸ Prim. F. W. Deakin, Storia della Repubblica di Salò, Einaudi, Torino 1963, str. 613—621.

⁴⁹ Prim. Lettere dei caduti della RSI, cit. str. 110; in G. Padoan (Vanni), Abbiamo lottato insieme. Partigiani italiani e sloveni al confine orientale, Del Bianco, Udine 1965, str. 52—54.

⁵⁰ Prim. Corriere della Sera, 26. julija 1944 (cit. v G. Bocca, op. cit. str. 269—0).

⁵¹ Prim. F. W. Deakin, cit. str. 686—87.

Hkrati je z nesramnostjo (in predrznostjo), s kakršno so fašisti odkrivali občutek frustracije in skoraj zavidanja (za fašiste novi občutki, zlasti glede na partizane), je strankin sekretar zatrdil:

»Italijani se ne strašijo boja... Vendar pa ne ljubijo kasarniškega življenja in nočejo biti ograjeni in vkalupljeni v regimente... Partizansko gibanje je uspešno prav zato, ker ima bojevnik v partizanskih vrstah občutek, da je svoboden. Ponosen je na svoje delo, ker lahko okrepa samostojno in razvija svojo dejavnost glede na svojo osebnost. Ustvariti je torej treba protipartizansko gibanje na enaki podlagi in z enakimi značilnostmi.«

O fašistih, ki so bili ostali na jugu, je Pavolini sklenil na podoben način. V »direktivah«, ki jih je poslal federalnim komisarjem 11. junija 1944 namreč beremo, da morajo fašisti, ki so ostali na mestu:

»... imeti zagotovilo, da začnejo z lokalnim ilegalnim fašizmom, ki bo v zunanjem izrazu enak dejavnosti ilegalnih strank naših nasprotnikov oziroma naših opozicionalcev nasploh, v provincah pod našim nadzorstvom.«⁵²

Značilna za državljansko vojno je neusmiljenost in hkrati nenadno odkritje stičnih točk med nasprotnikoma — od dejanj žaljenja, zasramovanja do usmiljenja — dejanj, ki navadno ne sodijo v vojno med dvema rednima armadama.

Nuto Revelli pripoveduje, da je v času, ko je bil v gorah, izmenjal po telefonu z nekim oblastnikom iz Cunea celo ploho žalitev.⁵³ Ko je neki garibaldinski komandant zahteval predajo:

»... so fašisti odgovorili z rafali strojnice in z znano pesmijo umirajočih vranov: Battaglioni del Duce, battaglioni... In bitka se je bolj ali manj intenzivno nadaljevala tako več ur. Sovražniki niso več peli, pač pa so naši hrabri garibaldinci, ne oziraje se na bližnjo smrt za marsikaterega med njimi, povzeli s: Kaj nas briga, če nam rečejo banditi... ljudstvo dobro ve, kdo so njegovi sinovi...«⁵⁴

Pretresljiv je prizor med nekim fašistom in umirajočim ujetim partizanom:

»Mamma', je klical partizan, ki sem ga moral na rokah nesti do sanitetne postaje. Edina misel umirajočega je bila njegova mati. Nenehno me je spraševal, ali smo kaj storili tudi njegovi mami, spraševal je po tebi, kakšna si, ali sem dobil od tebe kaj pošte, ali imam tvojo sliko, ker da je on nima, in bi po njej lahko še enkrat videl svojo mater!«

Mladi fašist se poskuša izmakniti grozi s tem, da sam pri sebi potrди pravilnost svoje izbire:

»Želel sem, da bi temu prizoru prisostvovali tisti, ki so s tako lahkoto razpravljali in govorili o 8. septembru [ki je v vseh pričanjih fašistov prava

⁵² Prim. v G. Conti, cit. str. 976.

⁵³ Prim. N. Revelli, *La guerra dei poveri*, Einaudi, Torino 1979, str. 177 (17. april 1944).

⁵⁴ Relazione sull'attacco al presidio di Fara, Comando della 81^a brigata Volante Loss, 21. marca 1945 (IG. Archivio delle Brigate Garibaldi, 08315).

mora], ne da bi vedeli, kakšne strahote in kakšen propad je ta dan prinesel naši domovini. Zakaj, vidiš, ta partizan, ta, na katerega sem moral streljati, da ne bi on ubil mene, je govoril isti jezik kot jaz, rekel je ‚Mamma!‘ Tako kot pravim jaz zdaj: bil je moj brat! Verjemi, da bi v tem trenutku, če bi imel v rokah tistega ... in tiste, ki so mu pomagali ..., da bi jih zmlel.«⁵⁵

O popolni zmešnjavi, ki jo je rešila šele intervencija oficirjev, pripoveduje Franco Calamandrei; gre za dogodek po nekem spopadu v Rimu pred kasarno v drevoredu Giulio Cesare:

»Po pločniku teče fašist in strelja s strojnico. Obrne se, vstopi [v pivnico, kamor se je bil zatekel tudi Calamandrei]; je mlad in zbežan in nosi usnjen črn suknjič; ženskam, ki ga gledajo zgroženo in prezirljivo, reče: ‚Da bi vedeli, kako je šele meni! Ne zmorem več! Da moramo početi vse to za Italijane!‘ In bruhne v jok, odvrže orožje in se skoraj onesveščen sesede na stol. Pretresene ženske [vidite nenadno spremembo] ga obkrožijo, ga začnejo stresati in planejo v jok še same.«⁵⁶

Še bolj pogostni in bolj znani so nasprotni dogodki, ko se fašisti, v skladu s tipom kulture, o kateri teče beseda, v neki njihovi pesmi »nas smrt ne plaši, z njo se bomo zaročili in se z njo ljubili«, prelevijo v divjake in sadiste.

Naj navedem samo nekaj kratkih izjav soudeležencev:

»Kako lepo je, ko se vržeš v valove, v zmešnjavo ...«

Tako govori besedilo iz propagandističnega albuma ministrstva za Ljudsko kulturo.⁵⁷

Padalec enote Folgore:

»Čudovito je ... streljanje s topovi, strojnicami itd., itd. Končno sem v svojem okolju!«⁵⁸

Pomočnica pri ženski službi:

»Iz zemlje, prepojene s krvjo, bomo znali zaploditi novo literaturo.«⁵⁹

Danuncijanski redovnik, ki so ga ustrelili partizani:

»Ljubim sestro smrt kot bitje, ki me nosi k mojemu bogu in očetu. Pričakujem sestro smrt, živeč v milosti božji in delaje v gospodovem vinogradu. Želim si sestre smrti, kakor so po nji hrepeneli svetniki in pripravljam svoje srce na prihod ženina.«⁶⁰

⁵⁵ Roberto Nanni materi, 21. januarja 1945 (Lettere dei caduti della RSI, cit. str. 183).

⁵⁶ Prim. F. Calamandrei, Diario, cit. str. 137 (2. marca 1944).

⁵⁷ Prim. Catalogo della Fondazione Micheletti, cit. št. 850 (marec—junij 1944).

⁵⁸ Prim. Pismo staršem — Luciano Dal Soglio, 26. maja 1944, v Lettere dei caduti della RSI, cit. str. 19.

⁵⁹ O. Puglisi, L'anima e il libro v Donne in grigio-verde, 18. jan. 1945 cit. v M. Fraddosio, Donne nell'esercito di Salò, v Memoria, 4. (junija 1982), str. 70.

⁶⁰ Lettere dei caduti della RSI, cit. str. 117 (testamento spirituale), Il francescano, Crisostomo Ceragioli, ustreljen pri Montepulciano maja 1944.

Devetnajstletnik iz Guardia nazionale repubblicana se razvema z literarnimi stereotipi med nihilizmom in danuncijevstvom:

»Ves svet s težo svoje gnilobe pada po nas. Postanimo trdi! Postanimo nečloveški! Pozabimo čustvovanja, čustva, vse, kar nas prizadeva... Vse, vse naj se izniči! Ljudje, stvari, mesta od včeraj in danes. Naj pogineta vsa preteklost in vsa sedanost. Samo ideja naj ostane mogočna za zmago in v zmagi. Izgubimo vse! Prijatelje, starše, sorodnike, dragotine. Ostanimo goli! Naj od nas ostane samo duša! Vendar naj sovražnik, ko bo teptal naša trupla, živo občuti obsodbo krvi, ki ga bo težila.«⁶¹

S surovostjo, ki staplja kasarniško grobost in spomin na korobač, je vojak iz eksekucijskega voda, ki je v Firencah izvajal represalijo (pet strelav v hrbet) pri streljanju polkovnika Gobbija, rekel oficirju:

»Gospod poročnik, ne bodimo slabiči, postavite stole čim bliže, bo bolj udarilo.«⁶²

Ob isti priložnosti je brat polkovnika Gobbija, ki je bil tudi sam oficir RSI, takole označil žrtve:

»Reve! Naj se zahvalijo bogu, da so umrli ob belem dnevu; moj brat je bil ubit ponoči, izdan, na vogalu ulice, ko se je vračal domov po opravljeni nalogi.«⁶³

Tu je treba opozoriti na pomen besede izdaja: izdajalci se ne morejo bojevati drugače kot z »izdajo«.

5. Čas je, da si ogledamo, kako so se različne komponente odporniškega gibanja postavile pred državljansko vojno. Preskočil bom teme tihega soglasja prebivalstva z vlado RSI, in komaj nakazal bom vse drugo okrog dejavnosti CLN oziroma okrog sistema CLN kot »tretje vlade« ali »vlade v senci«.⁶⁴

V odporniškem in antifašističnem okolju se atribut državljanske vojne kot dogajajoče se vojne velikokrat negira, še večkrat pa je priznan, ali implicitno ali eksplicitno, vendar z različnimi premisleki: od zadržkov do rotenja, od prenašanja vsakršne odgovornosti na fašiste do jemanja te odgovornosti nase, kadar pride do neodvrnljivega dogodka, ki v immanentni napetosti svojega »civilnega« bitja odkupuje trpljenje, ki ga povzroča, in hkrati zavira vse, kar je v vojni kot taki onečašujoče. Kakorkoli že, vedeti moramo, da je preplet civilnega značaja s patriotskim realen podatek in to ne le tako, da se salojškega fašista predstavi v neprijetni vlogi hlapca Nemcev, ki so tudi sami nacisti, temveč tudi tako, da je ponovna pridobitev nacionalne identitete — te neodtujljive sestavine odporniškega gibanja — glavni cilj, v katerem se na različne načine prepletata civilist in patriot.

⁶¹ Fernando Mugnaini materi, 9. avgusta 1944 (Lettere dei caduti della RSI, cit. str. 140).

⁶² Pričanje, ki ga je prepisal G. B. A. (v R. Bilenchi, Cronache degli anni neri, Editori Riuniti, Roma 1984, str. 70—71).

⁶³ Prav tam.

⁶⁴ Ob tej tematiki si dovoljujem napotilo na že omenjeno moje predavanje Tre governi, due occupazioni, objavljenem v Italia contemporanea.

Začnimo s primerom čistega zanikanja in čiste obsodbe. Monarhistični Centro della democrazia italiana je obtožil CLN, to je bilo aprila 1944, da ne razume, da ima pojem »osvoboditev«, kot posledica dogodka 25. julija, po 8. septembru lahko samo »vrednost in pomen osvoboditve od tujcev« in vzpostavitev »kraljestva zakonitosti«, ki je bila kršena prvič v letih 1919 do 1922 in drugič od 1922 do 1943. Res, da je Center govoril tudi o »verski vojni«, vendar je bilo to mišljeno dobesedno kot enačenje pravične stvari s katoliško Cerkvijo.⁶⁵ Čeprav je tako stališče zavzela manjša skupina, ni bilo osamljeno. Vsebovalo je namreč implicitno prenašanje odgovornosti in zoprnosti državljanske vojne na partizane tudi s strani tistih ljudi, ki niso bili fašistični aktivisti. Podobno usmeritev je nakazal drug manjši ilegalni rimski list, saj je med časopisi vladala izrazita predkvalunkvistična (qualunque = kdor-kar koli, op. p.) atmosfera. Tam beremo, da so stranke »pod vplivom ekstremističnih pozicij začele državljansko vojno«, ki da je v nji težko razločiti razumnost od zmote.⁶⁶ Manj dvoumen je bil Vittorio Emanuele, ki je v govoru po radiu Bari 24. septembra denunciral ljudi, katerih »eni so izdali dano zakletev, drugi pa pozabili na večkratna zagotovila zvestobe, izrečena meni osebno in zdaj netijo državljansko vojno zoper svoje lastne brate.«⁶⁷ Centralni CLN se v znameniti resoluciji z dne 16. oktobra 1943, ki je terjala zase »vso ustavno oblast države«, ni obotavljal z ovadbo »skrajnega mussolinijevskega poskusa, da bi pod krinko tako imenovane Republikanske države snoval grozote državljanske vojne;«⁶⁸ podobne izraze so uporabljali na veliko vsi člani CLN.

V ilegalnem krščansko demokratskem tisku so bila mnenja o državljanski vojni deljena. »Il Popolo« je na primer 23. oktobra 1943 besno zapisal, da državljanska vojna je, in zanjo okrivil izključno fašiste; 23. januarja 1944 pa je to zanikal.⁶⁹ Ilegalnemu krščansko demokratskemu tisku se pozna strah, da bi se državljanska vojna kot taka obrnila v prid strankam leve, ki so se z njo bolj uspešno in z večjo silo borile, in da bi se izrodila v revolucijo. Dokument, ki so ga krščanski demokrati 15. januarja 1945 poslali iz Torina De Gasperiju, pravi, da na žalost krščanska demokracija in liberalna stranka nista bili sposobni vsiliti ideje o »zavrtju uporniškega gibanja na izključno patriotski in vojaški teren«; akcionisti in komunisti so se uprli, ker so, zlasti slednji, imeli v mislih ustanavljanje partizanskih formacij, ki bi bile »bolj sredstvo za doseg zmage jutri, kot sredstvo za boj proti Nemcem in fašizmu danes«. Ne da bi se kaj prida menili za skladnost, so sestavljalci dokumenta dodali, da je devetdeset odstotkov prebivalcev sovražno razpoloženih do Nemcev, še bolj pa do fašistov;⁷⁰ takšno mnenje srečamo v več pričanjih; dobro ga je povzel ameriški pisec o italijanskih zadevah, ki je zapisal:

⁶⁵ Glej Chiarimenti, uvodni članek časopisa »Italia nuova«, Roma, 4. aprila 1944.

⁶⁶ Prim. L'Italiano, Roma, 15. marca 1944, članek Monarchia e sinistra.

⁶⁷ Prim. v A. Degli Espinosa, Il regno del Sud 8 settembre 1943, 4. junija 1944, Miglioresi, Roma 1964, str. 81.

⁶⁸ Resolucijo lahko preberemo v R. Battaglia, Storia della Resistenza italiana, Einaudi, Torino 1964, str. 133—134.

⁶⁹ Rimska izdaja: članki Gli artefici della guerra civile; Italia e Antitalia: gli eroi di Monte Camino.

⁷⁰ Dokument je bil deloma objavljen, toda brez navedbe vira, v G. Bianchi, I cattolici, v L. Valiani, G. Bianchi, E. Radionieri, Azionisti, cattolici e comunisti nella Resistenza, Angeli, Milano 1971, str. 268—271.

»Within a very short time... the average citizen of northern Italy came to hate the Neo-fascists even more than the Nazis.«⁷¹

(»V zelo kratkem času... je povprečje državljanov v severni Italiji začelo sovražiti neofašiste bolj kot naciste.«)

Skoraj v istem času kot zgoraj omenjeni demokrščanski dokument, je bilo napisano sporočilo Ministrstva za zasedeno Italijo (Ministero per l'Italia) (ministrstva, ki ga je vodil komunist Scoccimarro), ki je natisnilo znamenite besede pesmi Fischia il vento (Veter žvižga) z varianto »k zavzetju lepe pomladi«, ki se nanaša na partizana, ki vihti italijansko zastavo.⁷²

Tudi v levičarskem tisku ne manjka defenzivnih, zamolčljivih in nihajočih stališč. »Avanti!« je na primer 7. februarja 1944 pisal o »premisah« nove državljanske vojne, ki jih je navrgel Mussolini, »preden je izginil.«⁷³ Pojavljajo pa se tudi bolj določna sklepanja in stališča, kakršen je na primer pogum, da kdo odgovori na izziv. Prav tako »Avanti!« v komemoraciji Maria Fiorettija ki je »brez izbire besed« opisan kot »sovražnik«, kar je v odporniškem tisku redka označba — zapiše:

»Uboj našega tovariša je treba šteti med spopade državljanske vojne.«

In takoj doda:

»To vojno, ki jo je fašizem začel kot zadnje dejanje tragedije, v kateri je zavrgel domovino, bomo dobojevali brez prestanka. Zdaj se bosta mogla samo še iz nje, iz njenih diskriminacij in krvnega krsta roditi socialna pravičnost in svoboda kot nedotakljivi zmagi za italijansko ljudstvo in za celo Evropo.«⁷⁴

Bolj trezno pa razmišlja »Italia libera«:

»Hoče fašizem državljansko vojno? Naj jo ima. CLN jo bo vodil, dokler fašizen ne bo iztrebljen.«⁷⁵

Drug akcionistični spis priznava obstoj državljanske vojne še bolj ošabno:

»Vemo, da bomo morali udejaniti svoje ideje v ognju vojne, ki je tudi državljanska vojna.«⁷⁶

Intelektualec, ki je bil prišel v Rim od daleč in je po osvoboditvi mesta vodil eno najbolj uglednih periodik politične kulture, je pisal o »dejanski ali vsaj potencialni državljanski vojni«.⁷⁷

⁷¹ Prim. H. Stuart Hughes, *The United States and Italy*, revised Edition, Harvard Univ. Press, Cambridge Mass., 1965, str. 128.

⁷² Glej sporočilo CLNAI, Comando del CVL. *Guerra di liberazione. Esperienza e figura del CVL*, Roma 1945.

⁷³ Članki *Risposta al primo ministro inglese in Che cosa vogliono gli operai* (rimska izdaja).

⁷⁴ »Avanti!«, rimska izdaja, 30. dec. 1943, članek *La figura del Caduto*.

⁷⁵ Edizione settentrionale, 22. julija 1944, uvodni članek *La Tragedia*.

⁷⁶ *Italia libera*, lombardijska izdaja, 22. maja 1944, osrednji članek *La rivoluzione italiana*.

⁷⁷ Prim. L. Salvatorelli, *Presente e avvenire dell'Europa*, osrednji članek prve številke *La nuova Europa*, 10. dec. 1944.

Interni dokument akcijske stranke izjavlja, da je »med nasprotujočimi si verami« državljanska vojna neizbežna.⁷⁸

Tema »verske vojne« je bila tesno povezana z evropsko temo državljanske vojne. V uvodu brošure gibanja *Giustizia e libertà* je določno rečeno, da je druga svetovna vojna verska vojna:

»Frakcije Italijanov, Kitajcev, Francozov in Rusov se danes tepejo na eni ali drugi strani... partizani imamo danes brata v antihitlerjevskem Nemcu in smrtnega sovražnika v fašističnem Italijanu.«⁷⁹

»Demokratska revolucija«, ki je bila podlaga za sintetično formulo, s katero je akcijska stranka sklenila svoj program, naj bi bila uresničljiva samo v okviru evropske revolucije, se pravi, evropske državljanske vojne. Ta pa je, kakor piše na letaku toskanskih akcionistov, v teku že nekaj let.⁸⁰

Tako gledanje ni bilo samo domena akcionistov. Pojem »civilnega« se je namreč dobro vključeval v mednarodno tradicijo in to je sililo italijanske partizane, da »so se čutili vezane na partizane vsega sveta« in da so s tega vidika govorili o rezistenci kot o »evropski revoluciji«: tako je odgovoril garibaldinski kamandant neki angleški misiji, ki ga je hotela prepričati, da so grški partizani »samo uporniki«.⁸¹

Po drugi strani pa je znano, da so skušali fašisti RSI odigrati že dokaj izrabljeno igro evropske obrambe in vzpostavitve novega evropskega reda ne le zoper zunanje, marveč tudi zoper še bolj zahrbtne notranje sovražnike. Na tem področju se vrstijo najbolj splošne propozicije v evropskem tonu, ki jih najdemo v veronskem manifestu⁸² in v manifestih z naslovom »evropska križarska vojna«.⁸³ in zadnje besede, ki jih je napisal svoji materi fašist, ki so ga kot vohuna ustrelili Angleži v Santa Maria Capua Vetere 30. aprila 1944: »Živel fašizem! Živela Evropa!«⁸⁴ Fašiste RSI je privlačila mračna rasistična in neusmiljena ezoteričnost ljudi iz SS, privlačile pa so jih tudi te teme spremenjenega evropskega značaja.

Komunisti so imeli državljansko vojno za neizpodbitno dejstvo; toda: čeprav se niso izogibali, da bi jo imenovali s tem imenom, tudi niso izrecno vztrajali pri tem izrazu. To je treba verjetno pripisati njihovim temeljnim naporom, da bi v nacionalni in unitaristični značaj osvobodilnega boja, ki so si ga zastavili za cilj, vključili celotni protifašizem, tako domovinski kot razredni. Torej se nihče ni obotavljal zavrniti pomiritevskih pristopov, ki sem jih navedel zgoraj; znan je tudi ukor, ki ga je dobil Concetto Marchesi za svoje

⁷⁸ Okrožnica z dne 31. okt. 1943, cit. v L. Valiani, *Il partito d'azione*; v G. Bianchi, *E. Ragionieri*, cit. str. 77.

⁷⁹ Prim. *Introduzione alla vita politica* (per gli italiani cresciuti sotto il fascismo), Edizioni del Comando delle formazioni partigiane di »Giustizia e libertà«, str. 2.

⁸⁰ Članek *Guerra civile per la libertà*, v *La Libertà*, 27. okt. 1943. Za sprejem pojma državljanska vojna pri zgodovinarjih glej G. Barraclough, *Guida alla storia contemporanea*, Laterza, Bari 1972, str. 28.

⁸¹ Prim. M. Bernardo, *Il momento buono. Il movimento garibaldino bellunese nella lotta di liberazione del Veneto*, Edizioni di Ideologie, Roma 1969, str. 126.

⁸² Glej v F. W. Deakin, cit. str. 617.

⁸³ Prim. *Catalogo della Fondazione Micheletti*, cit. št. 330.

⁸⁴ Pismo osemnajstletnega Rimljana Franco Aschieri (*Lettere dei caduti della RSI*, cit. str. 102).

dvoumno vedenje v vlogi rektorja padovske univerze prve tedne po 8. septembru.⁸⁵ Dnevnik »Unità« z dne 29. septembra 1943 je zapisal:

»Ne smemo pozabiti, da se v Italiji bitka proti Nemcem povezuje s sedanjjo državljansko vojno.«

In dodal: fašizem je mrtev,

». . . toda iz fašizma gotovo ni bilo iztrebljeno nacionalno življenje. In del fašistov se je okoristil s prisotnostjo Nemcev, da lahko da duška svojim nizkotnim nagonom zamere, sovraštva in maščevalnosti . . . Boj zoper Nemce in boj zoper fašiste sta eno in isto.«⁸⁶

Nekaj dni zatem je »Unità« takole označila tri naloge, ki jih mora izpeljati italijanski narod:

»Vojna zoper nacističnega zavojevalca; državljanska vojna zoper fašiste in njihove zaveznike; politični boj zoper reakcionarne sile, ki so mu napoti in z vso silo zavirajo njegove moči in voljo do dejanj in do boja.«⁸⁷

Če od teh velikih načelnih trditev (za katere bi lahko navedli še številne druge dokumente) sestopimo v podrobnejši vpogled, se zgoraj skicirana podoba v glavnih črtah ne bo spremenila, pač pa bo postala bolj kompleksna, tu in tam bolj homogena, ponekod pa bolj razpršena in raznolika. Crte, ki ločujejo zadržanja in čustva, se ne skladajo vedno povsem s tistimi, ki ločujejo stranke.

Zelo razširjeno čustvo, ki je bilo osnova odpora do republikanskih fašistov, odpora, ki se je pri priči razširil, je izviralo iz značaja samih fašistov, saj so bili prepoznani kot žalostni, vendar brezobzirni prišleki. Res je bilo Badoglioievih petinštirideset dni obdobje lažne svobode; toda propad fašizma in njegovih simbolov je bil tolikšen, da je zanj večina ljudi mislila, da je nepopravljiv in to bolj v političnem kot moralnem smislu: daleč je presegel Badoglioieve in kraljevske namere, bojazni in spletkarjenja. Zdaj se je zdelo, da znova vstali fašisti nesmiselno pomikajo čas nazaj. Njihovo vztrajanje maščevalnosti (poskusi poravnave, ki sem jih nakazal zgoraj, niso bili posebno pogostni), njihovo ropotanje po mestu v črnih srajcah in skupaj znešenih uniformah, s teatraličnim privzdigovanjem režimskih simbolov in njihovo obnavljanje fašističnih imen ulic in trgov, kjer so bili spremenjeni, so strašili in žalostili celo tiste, ki se niso bili izjasnili za odporniško gibanje. Dejstvo, da so se lahko fašisti napihovali na tak način, je oropalo njihovo vstajenje vsake iskricice najsi še tako turobnega herojstva.

Seveda so se fašisti, kakor sem že omenil, sami pred sabo postavljali in se spodbadali zoper svoje sovražnike. Toda spodbadali so se tudi antifašisti, ki so se začeli kesati, da so bili preveč popustljivi in pripravljeni na poravnavo po 25. juliju, ko so zamešali svoje občutje osvobojenosti z dosti bolj grenko

⁸⁵ Glede Marchesija in celotnega problema »poravnave« z vidika vrha RSI glej L. Canfora, *La sentenza. Concetto Marchesi e Giovanni Gentile*, Sellerio, Palermo 1985.

⁸⁶ Per L'unità del popolo italiano nella lotta contro il nazismo e il fascismo, obširen članek rimske izdaje.

⁸⁷ Edizione romana, 5. okt. 1943, članek *Governo dei partiti*.

in kruto resničnostjo. Simptomatično je, da je na predvečer vstaje 25. aprila vrh KPI dal naslednjo izjavo: »Ne moremo si privoščiti novega 25. julija.«⁸⁸

Tako je bila zaskrbljena rezistenca v celoti. »Il combattente« (v toskanski izdaji) izrecno zapiše, da je bilo ljudstvo 25. julija preveč dobrotljivo.⁸⁹ Edinstven dokaz v nasprotnem smislu daje »Il Popolo«, ko hoče zanikati obstoj državljanske vojne: »Če bi bila, zakaj ni izbruhnila 25. julija?«⁹⁰ Toda prav zato, ker ni izbruhnila 25. julija, je izbruhnila 8. septembra.

Ko je bila narava fašističnega sovražnika ponovno določena, pa za to, da bi ostala povezana z naravo nemškega sovražnika, ni zmeraj zadoščala kategorija »nacifašizem«, čeprav se je ta oznaka večini odpornikov zdela realna, ne da bi jo kaliko dejstvo, da je fašist nacistov hlapec: šlo je namreč za hlapca, ki je bil moralno in politično v popolnem sozvočju z gospodarjem. Fenoglio v svoji knjigi (spomnimo se, da je dal Fenoglio spočetka delu *I ventitrè giorni di Alba* naslov *Pripovedi iz državljanske vojne*)⁹¹ popisuje dvogovor dveh partizanov takole:

»Sandor je rekel: ‚Ne maram teh nemških zmenetov, naravno, dà jih ne maram, zaradi veliko reči. Ampak kako ne maram šele fašistov! Lahko bi ti rekel, da mi grejo na živce samo fašisti. Zame so oni krivi za vse. Vidiš, Ivan, če bi gonil Nemca in bi se mi z druge strani pritaknil fašist, bi pustil Nemca pri miru in bi se yrgel na fašista. In bi ga zgrabil, pa če bi mi počila vranica. Ti bi storil prav tako.‘ — ‚Res je, tudi jaz bi storil tako. Le da s tem zajetim Nemcem ne bi imel povsem čiste vesti. Nikakor ne... Le kakšni ljudje smo mi Italijani? Borimo se v vojni, v kateri lahko škoduješ vsakomur, moraš škodovati vsakomur, mi pa si škodujemo samo med sabo. Kaj je to? Podlost, nora dobrotà, nemara pravičnost? Ne vem. Vem samo to, da če ujamemo Nemca, ga na koncu ne ubijemo, ampak ga sprejmemo medse. (Prav to se zgodi z Golio, naslovnim junakom romana.) Če fašisti z one strani preštipnejo Angleža ali Amerikanca, ga pač nekoliko opsujejo, ubijejo ga pa ne. Če pa se zagrizemo med sabo, te nihče več ne reši, in če si skušamo dopovedati, da smo bratje, prav rezgetamo od smeha.«⁹²

V Fenoglievih besedah se kaže eden vidikov državljanske vojne, tisti, ki povzroča največ žalosti. Označiti državljansko vojno kot bratomorno — in za nekatere družine je bila dobesedno to — pomeni, vreči na nasprotnika, ki ga imamo za glavnega oziroma edinega krivca, še težje kletev.

»Judež Badoglio, ti si nas pahnil v bratomorno vojno.«

⁸⁸ Sporočilo direkcije PCI per l'Italia occupata vstajniškim triumviratom in federalnim komitejem, 24. apr. 1945 (*Le Brigate Garibaldi...*, cit. III, str. 683).

⁸⁹ Članek *Chi sono i ribelli? chi sono i patrioti!* Št. 3–4, s. d., vendar za čas od februarja do marca 1944 (časopis je bil toskanska izdaja »Organo dei distaccamenti e delle Brigate Garibaldi«, ta edicija pa se je pojavljala šele sukcesivno).

⁹⁰ Članek *Italia e Antitalia*, cit. opombe 69.

⁹¹ Tudi L. Meneghello, *I piccoli maestri*, Feltrinelli, Milano 1964 tekoče uporablja izraz »državljanska vojna«; kaže, da so imeli literati pred tem izrazom manj zadržkov od politikov in zgodovinarjev.

⁹² B. Fenoglio, *Golia, in Un giorno di fuoco e altri racconti*, Garzanti, Milano 1972, str. 141–142 (to je pripoved o usodi, ki čaka nemškega ujetnika).

Tako beremo na nekem fašističnem manifestu.⁹³ Toskanski časopis »Il Combattente« v svojem pozivu mladim ovaja fašistično demagogijo, ki da govori:

»... o Mazziniju in o republiki, da bi vas še enkrat potegnila v blato hlapčevstva, da bi se v sovražnikovih vrstah borili zoper lastne brate.«⁹⁴

Nekateri vojaki, internirani v Nemčiji — smo šele v septembru 1943 — so odklonili vključitev v Wehrmacht, ki bi jim dovolila repatriacijo:

»Čemu naj bi se vračali v Italijo, da bi tam pobijali svoje brate? Raje zakoljem Nemca, ne bom pa se dotaknil Italijana.«⁹⁵

Zgoraj sem omenil nekatera pričanja, ki iz bratomornega značaja vojne izpeljejo pretresenost in žalost. Po Fenoglijevih besedah pa se kaže bratomorna vojna kot dejanje, ki žene v brezupen boj in ki namesto vzajemnega usmiljenja izziva vzajemni zasmeh. Umberto Saba je postavil za skoraj interpretacijski kánon celotne italijanske zgodovine naslednjo bratomorno temo:

»Italijani niso očetomorilski; so bratomorilski. Romul in Rem, Ferruccio in Marmalado, Mussolini in socialisti, Badoglio in Graziani... Slednji je v v nekem svojem manifestu zapisal: ‚Bili se bomo — bratje zoper brate‘ (priljubljen, po okoliščinah nedeterminiran krik iz srca človeka, ki si je po izjasnjenju samemu sebi končno lahko dal duška). Italijani so edino Ljudstvo (tako menim), ki imajo v temelju svoje zgodovine (ali svoje legende) bratomor.«⁹⁶

Saba je pozabil na Kajna in Abla, na Eteokla in Polinejka, na Fasolta in Fafnerja in še na marsikaj, o čemer je potem pisal Hannah Arendtovi, in sicer, da vsa človeška zgodovina »has grown out of fratricide« (je zrasla iz bratomora).⁹⁷ Toda Saba je hotel le dati čim globljo motivacijo za nesposobnost Italijanov, da bi, čeprav so znali razvnmati bratomorne boje, naredili pravo revolucijo, ki bi bila nujno patricidna.

Pri pregledu dokumentov odporniškega gibanja lahko v resnici ugotovimo, da prevladuje sovraštvo do fašistov nad mržnjo do Nemcev. To je seveda treba pripisati različnim okoliščinam. Velikokrat je odvisno od kvalifikacije, ki jo kdo da fašistični represiji: piemontska komanda formacij GL je v decembru 1944, potem ko so bile prišle v Piemont Grazianijeve divizije, označi za moč-

⁹³ Prim. Catalogo della Fondazione Luigi Micheletti, cit. št. 642.

⁹⁴ Glej apel *Giovani Italiani!* v številki 7. decembra 1943.

⁹⁵ Pričanje Oliviero Battista, v N. Revelli, *La strada del Davai*, Einaudi, Torino 1966, str. 445. Urednik je postavil to pričanje, skupaj z drugim podobnim, ki ga je dal Battista Pecollo, pod naslov *Ad ammazzare i nostri in Italia mai* (Da bi pobijali naše v Italiji, nikoli!). »Lo spettro della guerra civile« je postavljen med motivacije za izbiro: ostati v Nemčiji kot interniranci v pričanju. Orazio Frilli, cit. v recenziji avtorja V. E. Giuntella za *Resistenza senz'armi. Un capitolo di storia italiana (1943—1945) dalle testimonianze dei militari toscani internati nei Lager nazisti*, ured. Associazione nazionale ex Internati, Le Monnier, Firenze 1984 (Archivio storico italiano CXLIII (1985), str. 494—96). O celotni snovi glej esej Giorgio Rochat, ki bo v kratkem izšel v »Italia contemporanea«.

⁹⁶ Prim. U. Saba, *Scorciatoie e raccontini*, Mondadori, Milano 1946, 13—14.

⁹⁷ Prim. H. Arendt, *On Revolution*, Penguin Books, 1965, str. 20

nejšo od nemške.⁹⁸ Obenem pa je lahko odvisno od podrobnega vedenja Nemcev in fašistov: Ada Gobetti vidi na primer v istem času prve kot »neverjetno omejene in brezbrizne (včasih so bili videti kratko in malo slepi in gluhi)«, druge pa kot »dosti bolj radovedne in budne.«⁹⁹

Pojavljajo pa se tudi globlja čustva, ki se na primer izražajo v nekaterih opisih fašistov (lahko bi rekli: o fašistu v »eksistencialnem pomenu«) kot kvintesenca, kakor sem že omenil, vseh javnih in zasebnih podlosti. Najbolj tipičen je naslednji:

»Vohun in provokator, zločinec in posiljevalec žensk. Redno je prenašal informacije Tizzanovim karabinjerjem in je brez prestanka iskal podatke o naši aktivnosti. Ujel je in razorožil Turka (Allegrì), potem pa ga izročil policiji. Izkoriščal je ženske s silo in s pretnjami, da jih bo ubil. Zverinski, nevaren, osovražen človek. Svojo ženo je mučil.«¹⁰⁰

Fašiste so pogosto opisovali kot podleže, z očitnim zavračanjem njihove retorike o moškem pogumu.¹⁰¹ Tako obravnava nek zmeren časopis fašistovo podobo:

»Po izjavah republikanček, v bistvu pa nespremenjen, še bolj zverinski, bolj nesposoben in neuravnovešen kot prej, če ne divja, ga sploh ni: zbirka nasilnežev in ponorelih, predmet posmeha in najhujše mržnje.«¹⁰²

Akcionisti se praviloma niso zgražali nad težnjo, da bi gledali v fašizmu glavnega sovražnika, komunistični voditelji pa so večkrat čutili potrebo, da bi to težnjo zavrli; bili so pač, kakor sem že omenil, zaskrbljeni zaradi možnosti, da bi se nacionalni in unitaristični značaj vojne zameglil in da bi se s tem vtihotapil »sinistrizem« (levičarstvo), ki ga je Secchia imenoval »gestapovska krinka«;¹⁰³ slednjič pa se tudi bolj istovetili z razlogi koalicije med velikimi silami, ki so jo pojmovali kot bistveni element svoje strategije. Pogosto so opozarjali, da je treba postaviti na prvo mesto boj zoper Nemce.

V garibaldinskem dokumentu pozimi 1944 beremo:

Prepričanje GAP je in ostane, da so najbolj odgovorni fašisti in da se bomo zoper Nemce borili kasneje.«¹⁰⁴

⁹⁸ Glej *Relazione del commissario politico del comando piemontese delle formazioni GL*, 31. decembra 1944 (ISRP, b. 29. fasc. c).

⁹⁹ Prim. A. Gobetti, *Diario partigiano*, Einaudi, Torino 1971, str. 251, z datumom 11. dec. 1944, v zvezi s predsedstvom v Baulard in Val di Susa (prim. tudi str. 260).

¹⁰⁰ Partizanom, ki so ga prišli iskat na dom, je žena rekla: »Naredite z njim, kar hočete.« Glej *Relazione del commissario politico del distaccamento Giordano Cavestro*, Remo, comandante di brigata, s. d., za čas od konca maja do začetka junija 1944 pa (*Le Brigate Garibaldi* . . . , cit. I, str. 44).

¹⁰¹ Glej na primer pričanja Nenie Banissone Costa in Terese Cirio (*La Resistenza taciuta: dodici vite di partigiani piemontesi*, ured. A. M. Bruzzone in R. Farina, La Pietra, Milano 1976, str. 48 in 90) in N. Revelli, *La guerra dei poveri*, cit. str. 163.

¹⁰² *Il Partito liberale italiano ai fratelli dell'Italia oppressa*, v *Risorgimento liberale*, piemontska izdaja, julij 1944.

¹⁰³ Glej znan članek s tem naslovom v *La nostra lotta*, I, 6 (december 1943), str. 16—19.

¹⁰⁴ *Rapporto del comitato sportivo iz Reggio Emilia*, s. d., za februar ali marec 1944 pa (IG. Archivio delle Brigate Garibaldi, Emilia Romagna, G. IV. 2. 7).

In še druga garibaldijska direktiva:

»Ne smemo misliti, da se moramo boriti samo zoper fašiste. Če bi mislili tako, bi igrali igro nemškega sovražnika... Glavna bitka mora biti bitka proti Nemcem... Delujte torej enako proti Nemcem in proti fašistom kot skupnim sovražnikom.«¹⁰⁵

To je bila salomonska in ne preveč skladna rešitev.

Zelo verjetno je večji nagnjenosti do boja s fašisti botroval, vsaj v nekaterih primerih, večji strah pred Nemci — mojstri vojne. Vendar je obstajal tudi odpor, ki so ga znali zbuditi fašisti sami. Njihov podrejeni položaj je namreč v njih prebudil, kot v zameno, še večjo zagnanost.

Spet garibaldinski dokument:

»Ugotovil sem, da so si Nemci pridržali bitko, republikančkom pa so puščali nižja opravila, kakršna so na primer rabelj ali paznik.«

Iz poročila, ki se nanaša na provinco Piacenza, razberemo, da so Nemci poskušali:

»... pritegniti prebivalstvo s tem, da so izkoristili vsako najmanjšo napako, ki so jo zagrešili zoper ljudi partizani, fašistom pa so prepustili odgovornost za povračilne ukrepe in nasilna dejanja zoper civiliste in partizane.«¹⁰⁶

Čeprav se je velik del garibaldinske baze upiral temu, da bi imeli Nemce za pglavitne sovražnike, se ta oznaka nedvomno bolj prilega etiki »avtonomnih« formacij; srečamo jo v razpravi, ki je potekala med garibaldinci divizije Netti. Ob odločitvah zaveznikov glede Italije, katerih cilj je bil skrajšanje vojne, naj bi na primer rušenje transportnih sredstev, tako pravijo,

»... obeležilo nemara bolj, kot število pobitih fašistov, čeprav je po moralni plati za celotno partizansko gibanje eliminacija fašistov najmočnejši tonus, ki nas drži pokonci.«¹⁰⁷

Fernando Mautino (Carlino, komandant glavnega štaba divizije Garibaldi Natisone) je to nezadržno prioriteto odpora zoper fašiste argumentiral z mislijo, ki je postavila na glavo prejšnjo: Nemci ne podpirajo toliko fašistov, kot slednji prve. Tako je razmišljal:

»Delovanje lokalnih izdajalcev je bilo nepogrešljivo, brez njih bi se nobena tuja sila ne obdržala.«¹⁰⁸

¹⁰⁵ Sporočilo Delegazione per la Lombardia del Comando generale delle brigate d'assalto e dei distaccamenti Garibaldi al Comando della 54^a brigata Val Camonica, 17. septembra 1944 (INSMLI, Fondo Brigate Garibaldi, b. f. 1).

¹⁰⁶ Poročilo Giglioli, ufficiale delegato per la provincia di Piacenza, 20. januarja 1945 (Le Brigate Garibaldi..., cit. III, str. 289).

¹⁰⁷ Glej Relazione del Comando brigate Tollot e Coledi, 27. marca 1945, brigada Tollot (INSMLI, Fondo CVL, b. 35, fasc. 1).

¹⁰⁸ Prim. F. Mautino, Guerra di popolo. Storia delle formazioni garibaldine friulane. Un manoscritto del 1945—46, uvod E. Collotti, Libreria Feltrinelli, Padova 1981, str. 47.

Ob tem mi prihaja na misel pisanje Hannah Arendt o Danski, ki je edina rešila Jude, ne da bi slepomišlila okrog okupatorjev, marveč z jasno in formalno odklonitvijo deportacije.¹⁰⁹

Nemci so prvi, takoj ko je bilo to mogoče, začeli špekulirati okrog razlikovanja med njimi in fašisti. Nemški oficir se je izrazil tako: »Napadajo nas, ker bi nam radi odvzeli orožje, da bi se borili proti fašistom.«¹¹⁰

Zanimivo, toda na tem mestu neizvedljivo bi bilo z našega sedanjega zornega kota znova raziskati zgodovinarjem dobro znano tezo o rezistenci, to je tema popolne prepovedi stikov in pogajanj s sovražniki, z vsemi sovražniki, ki so jo postavili komunisti in akcionisti, in tudi o kršitvah te prepovedi, ki jih ni manjkalo. Sklicujem se na kompleksno igro v troje, ki se je na krajevni ravni ponekod odvijala med partizani, Nemci in fašisti. Nemci in fašisti so ob različnih priložnostih iskali separatne sporazume s partizani in v zameno ponujali proste roke glede strani, ki pri dogovoru ni sodelovala. Še sam Mussolini, ki je s koticom očesa oprezoval za Nemci v strahu, da ga ne bi izigrali, je moral ob priložnosti, ko so bili fašisti tepeni, potožiti ambasadorju Rahnju o tej zadevi.¹¹¹ Po drugi strani pa so Nemci v tolikšni meri prezirali fašiste, da so od njih pričakovali vsakršne podlosti in vsako naknadno izdajo. In ker so se obrnile proti partizanom tudi »regularne«¹¹² Grazianijeve čete, se je odpirala še tretja možnost za dvojne igre.

Garibaldinska komanda področja Ossola je, na primer, izrazila nezaupnico do stikov z oddelki Graziolijske vojske, X Mass in podobnimi enotami, ki so se hotele »diferencirati od pravih pravcatih fašistov«, in to v imenu priberčenega nacionalizma, češ da bi jih gnal v boje zdaj z Angleži zdaj z Nemci. Ta dokument je pomenil strog ukor tistemu komandantu, ki bi si »na primer, dovolil izreči gromozansko neumnost take sorte: da namreč tudi on sovraži Angleže in Američane«.¹¹²

Partizani pa — če pustimo ob strani razlike med njimi, ki so se kazale prav pri izbiri sovražnika, s katerim naj bi se pogajali — so pri svojih poskusih, da bi nasprotnike, ko so se le-ti pojavili, ločevali, izhajali s pozicij očitne slabosti, zaradi katere so postali neprevidni in nevarni (da višja poveljstva tega niso dopuščala, je treba pripisati tudi zavesti o tej nevarnosti). Vsekakor lahko trdimo, da so bili nekateri poskusi parcialnega sporazuma, najsi je že bil njihov izid tak ali tak, razumljivi samo v kontekstu državljanske ali ideološke vojne. In to ne le zaradi izredno avtonomnega značaja, ki ga imajo v partizanski vojni posamezne formacije, marveč zaradi fenomena, na katerega sem že opozoril. Če je namreč državljanska in ideološka vojna po tendenci brez stalnega bivališča in če je njen poglavitni značaj neusmiljenost, pa taka vojna v svoji drugi skrajnosti ne izključuje nagnjenj k »pogovoru«, in

¹⁰⁹ Prim. H. Arendt, *Le grand jeu du monde*, v »Esprit«, 67—68 (julij—avgust 1982), str. 23—24.

¹¹⁰ Glej srečanje med nemškim oficirjem in komandantom GAP Eliom Cicchetti v hiši emilijskih kmetov, ki ga je opisal sam Cicchetti v *Il campo giusto*, La Pietra, Milano 1970, str. 209.

¹¹¹ Prim. F. W. Deakin, cit. str. 714.

¹¹² Poveljstvo I^a divisione Gramsci ai commissari politici di brigata, 20. okt. 1944 (*Le Brigate Garibaldi ...*, cit. II, ured. G. Nisticó, str. 457—59).

zlasti upanja v konverzijo oziroma v prestop v nasprotnikov tabor, kar je v redni vojni med državami nesprejemljivo. V državljanski vojni obe strani sovražita in ubijata sovražnike z vso silo; vendar pa hkrati (in mimo neposrednega povabila k dezertertstvu) računata, da je možno pridobiti na svojo stran večje ali manjše število sovražnikov, razen seveda najvišjih odgovornih. In res je v državljanski vojni, ki se je odvijala v Italiji, mogoče najti dokumente o prehodih med obema vojskama v obeh smereh.

6. Zgoraj sem omenil neodločnost in nihanja krščanske demokracije glede priznavanja, da gre za državljansko vojno. Ves diskurz se je vezal na drugo, z njim povezano in širšo razpravo o težavah, ki jih je povzročala taka vojna katoliški cerkvi v naslednjem okviru:

»Podvajala je sobesednike in postavljala cerkev in nanjo vezane organizacije v soočenje s številnimi bolj ali manj legitimnimi nosilci moči, ki pa so bili vsi nekako neoprijemljivi in začasni.«¹¹³

Vojno z Nemci se je namreč dalo vedno zvesti na tradicionalno shemo konfliktov med državami, tudi med katoliškimi državami, do katerih se je cerkev s svojimi dolgoletnimi izkušnjami znala vesti. Italijanski in avstrijski kaplani so lahko v letih 1915—1918 z istovrstnimi argumenti tolažili katoliške vojake obeh strani, ki sta se izmenoma pobijali v »pokolu, ki je bil zaman«. Ideološki značaj vojne 1940—1943 — fašistične, antidemokratske, antisemitske in antiboljševiške — pa je že postavil nekaj posebnih vprašanj katoliški cerkvi kot instituciji in vésti najbolj občutljivih italijanskih katolikov.

Državljska vojna, ki se je navezala na okupacijski režim, je položaj še otežila in zaostila in to v taki meri, da je bilo kmalu jasno, kdo je zmagovalec. To védenje je sicer omogočalo vatikanskim vrhovom z gotovostjo izdelati strateške linije za čas po vojni in pripraviti to, čemur so rekli »nasledstvo«,¹¹⁴ ni pa zadoščalo za izpeljavo jasne in koherentne vedenjske črte za katolike, ki so živeli pod Socialno republiko. Kakor je zapisal Baget, je bil za katolike vstop v odporiško gibanje izbira posameznika, ki jo je vsak opravil v praznini, ki so jo glede njegove vesti pustile za sabo cerkvene institucije v teh časih.¹¹⁵ To, kar za večino italijanskih katolikov ni nikoli predstavljalo vprašanja vesti — biti hkrati katolik in fašist — je zdaj trkalo na vest

¹¹³ Prim. E. Ronconi, Note sui rapporti fra il clero toscano, la Repubblica sociale italiana e le autorità di occupazione tedesca, v AA. VV. Il clero toscano nella Resistenza, Atti del Convegno di Lucca, 4.—6. aprila 1975, La Nuova Europa editrice, Firenze 1975, str. 132.

¹¹⁴ S tem v zvezi glej: G. Poggi, La Chiesa nella politica italiana dal 1945 al 1950, v S. J. Woolf (uredn.) Italia 1943—1950. La ricostruzione, Laterza, Bari 1974, str. 255—82; G. Miccoli, Problemi di ricerca sull'atteggiamento della Chiesa durante la resistenza, con particolare riferimento alla situazione del confine orientale, v Istituto veneto per la storia della Resistenza, Società rurale e resistenza nelle Veneziae, Feltrinelli, Milano 1978, str. 241—62; M. Isnenghi, S. Lanaro (ured.) La Democrazia cristiana dal fascismo al 18 aprile. Movimento cattolico e Democrazia cristiana nel Veneto 1945—48, Marislio, Venezia 1978 (zlasti esej S. Lanaro, Società civile, »mondo« cattolico e Democrazia cristiana nel Veneto fra fascismo e postfascismo); E. Rotelli, Edizioni Lavoro, Roma 1980.

¹¹⁵ Prim. G. Baget Bozzo, Il partito cristiano al potere, Vallecchi, Firenze 1974, str. 52.

z vso tragičnostjo. Kakor je bilo že velikokrat povedano — od predavanj Federica Chaboda o sodobni Italiji dalje — je igrala cerkev v teh mesecih v Rimu in zunaj njega pomembno vlogo instituionalnega namestništva in to ne le v smislu podporništva. Tako je mogel »Il Popolo« zapisati:

»V tem ko je velikanski del njenega (italijanskega) vodilnega razreda zatajil, se klera skorajda niso dotaknile nizkotnosti, ki so omadeževale številne rojake.«

Pred tem je isti list prinesel poročilo o tem, da so duhovniki edina avtoriteta, ki še deluje po vaseh v bližini fronte.¹¹⁶

Res bi bilo treba izvesti nekatere distinkcije, na katere moremo tukaj komaj namigniti in ki se nikakor ne nehajo pri ugotovitvi nižjega in višjega klera, na kakršno naletimo v nekaterih sodobnih virih,¹¹⁷ ki pa jih katoliški pisci poskušajo kar se da zmanjšati ali pa celo zanikati. Dejansko je namreč usodni položaj, ki ga je ustvarila državljanska vojna, z neverjetno ostrino razkril celo vrsto ravni, na katerih se je gibala cerkev in ki so po usodni igri bojujočih se strani, v katerih naj bi vsaka opravila svojo nalogo — od škofa, ki bi obsodil nasilje pa do partizana, ki bi ga izvajal — nasprotovale *reductio ad unum*. Ne smemo namreč zamenjevati zmožnosti cerkve kot ustanove, ki zbira in upravlja veliko število raznovrstnih niti (zmožnosti, o kateri vztrajno pišeta zgoraj omenjena Miccoli in Landaro), z raznolikostjo, pogosto nasprotujočih si izkušenj, ki jih žive katoliki.

Nasprotja so se zgoščevala okrog temeljnega vprašanja: stati nad obema stranema in se hkrati uvrščati. Tu ni šlo le za opozicijo med religioznostjo in političnostjo, saj sta bila ta dva elementa samo pola dihotomije. Ni bilo namreč mogoče, da bi politične (in vojaške) izbire v položaju, ko je šlo za vprašljivost sicer samoumevnih institucijskih poverilnic, pri ljudeh, ki so izbirali, ne bile podprte z globokimi razlogi, ki so pri katoličanu izvirali iz vernosti same; po drugi plati pa je katoliška vera živela utelešena v institucijo, ki je kot taka delovala politično. »Pastoralna dejavnost«, na katero se je kot na kategorijo posredništva pogosto sklicevalo zgodovinopisje, ni bila videti sposobna razplesti trdno zamotanih vozlov, ki so povzročali drsenje od previdnosti in diplomatskih spretnosti do etično politične dvoumnosti.

Poglejmo klasični primer, kakršen je na primer načelno odklanjanje ubogljivosti vladi, ki se zdi nelegitimna, in dejansko sprejemanje iste vlade, kolikor se postavlja za varuha javnih dobrin, predvsem javnega reda (in od kaljenja javnega reda do motenja zavesti je bil na vseh ravneh cerkvenih preokupacij le nevarno kratek skok). Italijanski južni center je s tem profilom povsem preprežen; v izjavah in še bolj v vedanju škofov, pa ne le njih, so se pojavljala nihanja in dvoumnosti in prava pravcata snubljenja k spoštljivosti do avtoritet — tako okupacijskih kot fašističnih — ki so bile dejansko ustanovljene, da bi odvrnili bratomorno vojno.¹¹⁸ Naj vas na tem mestu spomnim samo na primer

¹¹⁶ Edizione settentrionale, članek Il clero, 20. avgusta 1944; edizione romana, članek Retrovie, 20. februarja 1944.

¹¹⁷ Glej npr. članek Timori in sagraistia, v Avanti!, edizione settentrionale, 10. januarja 1944.

¹¹⁸ Prim. med drugimi E. Ronconi, cit. str. 133.

nadškofa Firenc, kardinala Elia Dalla Costa — na njegov proglas z dne 5. decembra 1943 po fašistični represaliji zaradi uboja polkovnika Gobbija, in na njegovo homilijo za božič 1943. V proglasu je kardinal priporočil »humanost in spoštovanje do nemških vojakov in poveljnikov« in pri tem omenil peto komando, ki je »ubijala po zasebni samovolji ali na osnovi izdaje«. V homiliji je obžaloval »boj med sinovi iste dežele«, »nasilje, vsiljevanje, posiljevanja in ekscese« in posvaril:

»Nepremišljena zadržanja so izvor reakcij, ki pogosto presegaajo bistvo same provokacije.«

Nediferencirano obsodbo nasilja so mogli razumeti vsi tisti, ki so ga prakticirali in so hkrati bili njegove žrtve, vsak sebi v prid. Toda kardinal, ki je malone privzel vlogo knežjega svetnika, je namenil izrecen poziv »tistim, ki so jim naložene javne naloge ali imajo javne funkcije«, kajti »v njihovem interesu je« in:

»... kajti raba sredstev, ki ustrezajo popolni pravičnosti naj bolje služi večanju veljave onega, ki je na oblasti.«¹¹⁹

Za primer prepletanja različnih ravni vedenja klera naj spomnim še na zadržanje škofa iz Casal Monferrata monsinjorja Angrisanija, ki je post festum zapisal:

»Škof, kakor vsi drugi škofje te nesrečne južne Italije, ki je razdeljena med brate in krvavi v bratomornih pokolih, ni imel niti najmanjšega namena, da bi se uvrščal na eno ali drugo stran.«

Med bitko je Angrisani 14. novembra 1944 prosil, naj ga ustrelijo namesto 150 talcev Ozzana.¹²⁰

¹¹⁹ O proglasu (notifikaciji) z dne 5. decembra, ki je bil objavljen v katoliškem listu »Avvenire d'Italia« dne 7. decembra in ga je fašistični tisk na široko razglasil glej C. Francovich, *La Resistenza a Firenze*, La Nuova Italia, Firenze 1961, str. 102—103, in E. Ronconi, cit. str. 133—34. Nanjo se je skliceval Enzo Enriques Agnoletti v svojem pismu, objavljenem v krajevnem listu akcijske stranke »La Libertà« z dne 19. decembra (ibid., str. 104—105): zoper to pismo polemizira v obrambo kardinala in v okviru odločne odklonitve »državljsanske vojne« V. Branca, *La città dell'Arno nella Resistenza e nella liberazione*, v *Nuova Antologia*, CXIX, fasc. 2152 (oktober—december 1984), str. 96—130. Homilija je bila objavljena v *Avvenire d'Italia* dne 28. decembra in kasneje v brošuri z naslovom *Le vie della pace*, Libreria Fiorentina, Firenze. Na homilijo je odgovoril rimski list katoliških komunistov, ki so bili ljubosumni čuvarji dvojnega pravoslavja in kot taki najbolj zainteresirani, v članku, ki je bil po obliki spoštljiv, po vsebini pa nepopustljiv: *Lettera aperta a S. E. il Cardinal Della Costa, Arcivescovo di Firenze*, v *Voce operaia* 5 (jan. 1944).

¹²⁰ Prim. G. Rovero, *Il clero piemontese nella Resistenza*, v AA. VV., *Aspetti della Resistenza in Piemonte*, v uredništvu Istituto storico della Resistenza in Piemonte, Torino 1950, str. 63 in 62. Angrisanijeve besede, ki so navedene v tekstu, so vzete iz njegove brošure *La croce sul Monferrato durante la Bufera*, tipografia Casalese, Casal Monferrato 1964, str. 18. Navajam izjavo iz opombe 25 referata (v ciklostilu) *La Chiesa di fronte alla RSI*, ki ga je predstavil Francesco Malgeri na istoimenskem simpoziju; izjava je pomembna zaradi pragmatične prisotnosti samega škofa (datum ni naveden): »Stojimo pred postavljeno vlado, ki ima v rokah moč, da opozori na svoje zakone in ne dovoli, da bi jo ignorirali in teptali. Dasi ne nameravamo izklicevati višjih načel, je prav, če povemo, da naj vsaj previdnost svetuje izogniti

Navesti moramo tudi nekaj dogodkov, v katerih se zgoraj nakazana problematika izkaže ne kot rotenje z vrha, marveč kot dvom in tesnoba baze. Po seji o »primerih vesti« dne 23. septembra 1943 je v Comu nek duhovnik — don Onorio Cairoli — iz poteka sodbe (motivacije in dispozitiva) razvil naslednjo izjavo:

»Četudi zmanjšamo politični vozal, o katerem so informativni podatki zelo skromni, in četudi skušamo dati zanj psihološko opravičilo, ki je iz nasprotujočih si stališč različno predočeno, in še če dopustimo premislek, ki diskriminira zaupanje drugega, je objektivno zanesljiva rešitev samo ena: upreti se Nemcem, nepravičnemu tujemu okupatorju, in njihovim kolaborantom v mejah, ki jih določajo zapovedi.«¹²¹

Ko se je nek beneški duhovnik hotel Nemcem zlagati, se je moral zateči k stari doktrini mentalnega pridržka:

»Ko so ga Nemci vprašali, ali je vzel na stanovanje Angleže, je rekel, da ne in je opravičil svoj notranji pridržek z razločkom med hrano in posteljo za nekaj noči in pravo nastanitvijo.«¹²²

Vemo, da je polivalentna hierarhična linija, če je že razočarala ali razsrdila antifašiste, po drugi plati pri fašistih izzivala osuplost in jezo nad nevhvaležnostjo, ki jo je kler očitno kazal v nevarni situaciji. Farinacci je to linijo tudi izpodbijal, češ da je »hote dvoumna« in taka, da vabi mlade k »absentizmu, dezertertstvu in v anarhijo.«¹²³ Nihče ni mogel jemati zares grožnje o ustanovitvi nacionalne cerkve s primatom za celo Italijo;¹²⁴ dogodki, kakršen je bil tisti z don Tulliom Calcagnom ali z »Italijansko križarsko vojno« pa tudi niso imeli pravega odziva.¹²⁵ Prav tako ni RSI, kakor je znano, od Svete stolice nikoli mogla dobiti formalnega priznanja.

Sicer pa ni naloga tega referata, da raziše odnose med katoliškim svetom in RSI. V okviru tematike, ki sem si jo zastavil, sem želel samo opozoriti na kompleksnost položaja, ki je mnogo bolj uničujoče kot v regularnih vojnah med državami poudarjal razločke med institucionalno ravnjo in ravnjo vesti in bolj ali manj obojestranske kontradikcije in napetosti. Enzo Ronconi je imel prav, ko je zapisal:

»Avtentična travma za cerkev je zgodovinska novost, ko se le-ta konsolidira z aktivno rezistenco; to je namreč pojav, ki se neposredno ne sklada s primarno dobrotno skupnosti italijanskih katolikov.«¹²⁶

se hujšemu zlu in se prilagoditi manjšemu. To vodilo zdravega razuma — čeprav se zdi, da je podano samo iz dobičkaželjnosti — nam bo razsvetlilo pravo pot, kako razrešiti mnoge zapletene situacije.« (Relazione sulla stampa cattolica v ACS, RSI, SPD, Cart. Ris., b 34, fasc. 290, fasc. 2.)

¹²¹ Glej S. Tramontin, *Il clero italiano e la Resistenza*, v *Il clero toscano nella Resistenza*, cit. str. 41.

¹²² P. Polesana, *Eroismo e martirio di Aune distrutta dal fuoco*, Feltre 1974; parafrazirano v S. Tramontin, cit. str. 39.

¹²³ Prim. »Il Regime fascista« z dne 30. oktobra 1943, cit., v E. Gorrieri, cit. str. 226. Glej tudi S. Tramontin, cit. str. 25—26 in E. Ronconi, cit. str. 140—141.

¹²⁴ Prim. E. Gorrieri, cit. str. 230.

¹²⁵ Glej A. Dordoni, »Crocciata italica«, *Fascismo e religione nella Repubblica di Salò*, Sugarco, Milano 1976.

¹²⁶ Prim. E. Ronconi, cit. str. 134.

Vendar travma ni bila smo travma Cerkve kot telesa: pogosto je pretresala vest posameznih katolikov. Naj na tem mestu izrazim upanje, da bo obravnavanje teh vprašanj s tega zornega kota pripomoglo, da prihodnje raziskave ne bodo vrednotile samo »prispevek katolikov k odporniškemu gibanju« in da bodo presegle rivendikativno stališče, ki ga pogosto najdemo v njih. Res se mi zdi bolj produktivno odmotati skupek problemov, ki se skrivajo v trditvah, kakršna je ta, ki se zdi docela preprosta, če odštejemo njeno retoriko, in po kateri je kler:

»...daleč od tega, da bi stal pri oknu kot interni gledalec tragedije domovine, sestopil v strelske jarke junaštva z orožjem usmiljenja.«¹²⁷

In še podobna trditev župnika iz San Maurizia Frassina, ko je pripovedoval, kako je pomagal partizanom in dal zatočišče zaznamovanim in iskanim:

»V imenu evangelijskega usmiljenja, ki je razlog za pravi patriotizem.«¹²⁸

Prevedla Nedeljka Pirjevec

LA GUERRE CIVILE

R é s u m é

L'importance stratégique et économique du front italien ainsi que les dommages psychologiques et moraux que la capitulation de l'Italie apporta aux positions nazies étaient les deux causes décisives pour fonder en septembre 1943, au Nord de l'Italie, à l'aide des Allemands, une république fasciste (RSI) et pour renouveler le parti fasciste. Cette renaissance du fascisme n'était en fait qu'une farce politique puisque la république n'avait aucune influence ni pouvoir mais il suffisait tout de même que la fascisme fût présent en mesure à forcer la société italienne désagrégée et apathique à continuer la guerre, la terreur et la guerre civile.

D'après les constatations de ce traité, la guerre civile n'avait pas tellement lieu entre le royaume de Sud et la République fasciste italienne mais plutôt entre les fascistes et les anti-fascistes sur le territoire de l'Italie du Nord où les deux parties étaient présentes. Ainsi comme dans toute guerre civile, dans celle italienne aussi, les conceptions antagonistes, des rancunes et des vengeances avaient des rôles plus ou moins importants mais sa caractéristique principale, c'était une espèce de revanche dans un jeu qui avait commencé entre 1919 et 1922. Il faut tout de même signaler que les communistes comme force principale de la résistance contre le fascisme plaçaient l'idée de la guerre de libération à la première place quoiqu'ils prirent la guerre civile comme un fait incontestable.

Les deux adversaires s'acharnaient jusqu'au bout dans la lutte dont le résultat était prédestiné à cause de la collaboration fasciste. Le fait que les vainqueurs refusent l'emploi du mot de guerre civile pour désigner la lutte entre la résistance et la RSI est paradoxal. Les fascistes, par contre, ont accepté ce nom et l'ont beaucoup utilisé dans les polémiques.

¹²⁷ Glej premiso L. Ziliani, *Eroismo e carità del clero nel secondo Risorgimento: testimonianze e documentazioni*, Roma 1946 (cit. v S. Tramontin, *Il Clero italiano e la Resistenza*, cit. str. 13 in opomba 1).

¹²⁸ Prim. G. Rovero, cit. str. 55.